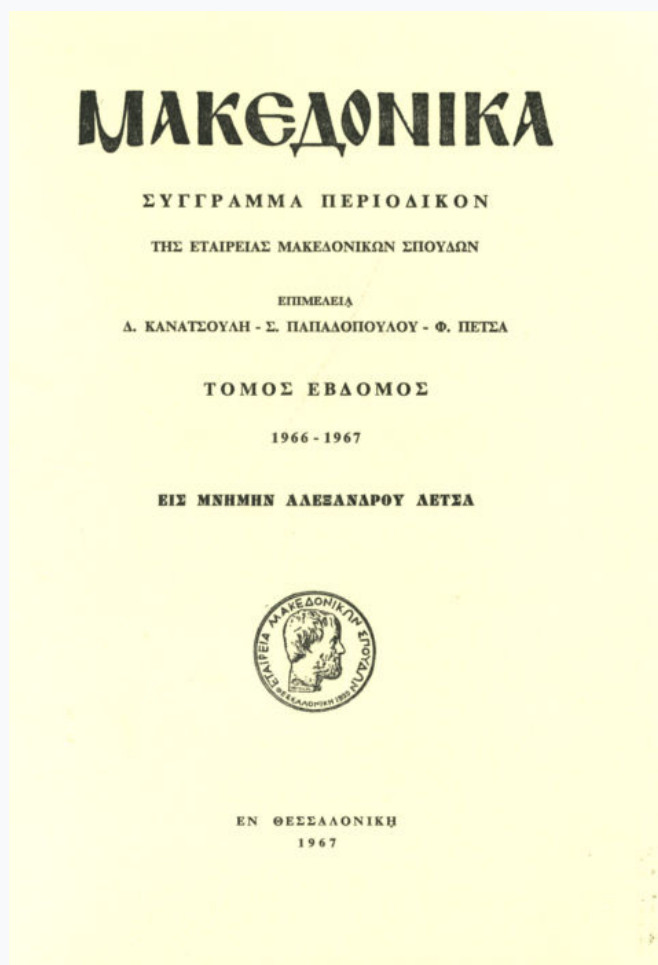

Μακεδονικά

Τόμ. 7 (1967)

Εις μνήμην Αλέξανδρου Λέτσα

Ο Αλέξανδρος, ο Αριστοτέλης και ο Χριστιανισμός

Δ. Κανατσούλης

doi: [10.12681/makedonika.970](https://doi.org/10.12681/makedonika.970)

Copyright © 2015, Δ. Κανατσούλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κανατσούλης Δ. (1967). Ο Αλέξανδρος, ο Αριστοτέλης και ο Χριστιανισμός. *Μακεδονικά*, 7, 1–30.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.970>

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

Ἡ σύγχρονος ἐμφάνισις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐθεωρήθη πάντοτε ὡς τὸ μοναδικὸν φαινόμενον τῆς ἐν τῷ αὐτῷ ἔθνει καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον συνενώσεως τῆς μεγαλυτέρας δυνάμεως τοῦ κόσμου τούτου καὶ τοῦ ἐξοχωτέρου πνεύματος, τὸ ὁποῖον εἶδεν ἡ ἀνθρωπότης, ἀλλὰ καὶ φωτεινὸν παράδειγμα τοῦ τί δύναται νὰ ἐπιτελέσῃ ἡ ἀγωγή, ὅταν εὐρίσκεται εἰς χεῖρας καλοῦ παιδαγωγοῦ. Βεβαίως ἡ ταυτόχρονος ἐμφάνισις τῶν δύο αὐτῶν γιγάντων τοῦ πνεύματος καὶ τῆς δυνάμεως εἶχε τεραστίαν ἐπίδρασιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου. Ἐν τούτοις, παρά τὴν μεγάλην ἐπίδρασιν, ποὺ εἶχεν ὁμολογουμένως ὁ διδάσκαλος ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ, δὲν πρέπει νὰ φαντασθῶμεν ὅτι οὗτοι ἐνεφοροῦντο πάντοτε ἀπὸ τὰς αὐτὰς ιδέας κατὰ τὸν χρόνον τῆς δράσεώς των, ἀντιθέτως πολὺ ἐνωρὶς μάλιστα ἐξεδηλώθη ἀντίθεσις γνωμῶν μεταξὺ τοῦ διδασκάλου, τοῦ θεωρητικῶς διατυποῦντος τὰς ιδέας, καὶ τοῦ ἐν τῇ πράξει ἐφαρμόζοντος αὐτὰς μαθητοῦ. Τοῦτο φυσικὰ συνετέλεσε, ὥστε διάφορος νὰ εἶναι καὶ ἡ ἐπίδρασις ἐκάστου. Ἡμεῖς ἐδῶ, εἰς μίαν μικρὰν πραγματείαν, ὡς ἡ παροῦσα, δὲν φιλοδοξοῦμεν νὰ ἐξαντλήσωμεν ὁλόκληρον τὸ μέγαλον τοῦτο θέμα, τὸ ὁποῖον ἡρευνήθη εἰς πλῆθος ἐργασιῶν ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἀλλὰ θὰ περιορισθῶμεν νὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ, καὶ τὴν ἀντίθεσιν, ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη εἰς τὰς πολιτικὰς ιδέας αὐτῶν, καὶ νὰ τονίσωμεν τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἰδίως ὁ Ἀλέξανδρος διὰ τὸν μετὰ τρεῖς αἰῶνας ἐμφανισθέντα Χριστιανισμόν.

Ὁ Ἀλέξανδρος ἀναμφιβόλως ἦτο μία μεγαλοφυῖα πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ μοναδικὴ ἐν τῷ κόσμῳ, οὐχ ἥττον ὅμως πολλὰ ὤφειλεν εἰς τὴν ἐπιμελημένην ἀγωγήν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἐκ μέρους τῶν διδασκάλων του καὶ ἰδιαίτερος τοῦ Ἀριστοτέλους. Δι' αὐτὸ τὸ ἔτος 343/2 π.Χ.¹, ὅτε ὁ Φίλιππος, θεωρῶν αὐτὸν ὡς νόμιμον διάδοχόν του καὶ στηρίζων εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν εὐφυΐαν μεγάλας ἐλπίδας, ἐνεπιστεύθη τὴν διαπαιδαγώγησίν του εἰς τὸν Σταγειρίτην σοφόν², ἔσχεν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν διὰ τὴν πνευματικὴν

¹ Ἐπὶ ἄρχοντος Ἀθηνῶν Πυθοδότου (Ὀλυμπ. 109, 2). Διογένης. Λαέρτ. V, 11.

² Ἀπολλόδ. παρὰ Διογένης. Λαέρτ. V, 11. Πλούτ. Ἀλέξ. 7. Βλ. καὶ Ar th. We i g a ll, Alexandre le grand, Paris 1934, 57 κέ.

ἐξέλιξιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον διὰ τὴν τύχην τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ κόσμου ὁλοκλήρου.

Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς διδασκάλου τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἀκόμη χρόνους ἀπεδόθη εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Φιλίππου νὰ ἀναθέσῃ τὴν ἀνατροφὴν καὶ διαπαιδαγώγησιν τοῦ μέλλοντος διαδόχου τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου εἰς τὴν μεγαλυτέραν τῆς ἐποχῆς διάνοιαν¹. Μία καθαρά ἀναμφιβόλως ἐπινόησις τῶν μεταγενεστέρων καὶ ἰδίως τῶν ὁπαδῶν τῆς Ἀριστοτελικῆς Σχολῆς, οἱ ὅποιοι θέλοντες νὰ προσδώσουν μεγαλύτερον κύρος εἰς τὸν ἰδρυτὴν αὐτῆς καὶ νὰ ἐμφανίσουν ὡς συνέπειαν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους τὸ μεγαλειῶδες ἔργον τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐπενόησαν πάντα ταῦτα, καθὼς καὶ τὴν ψευδῇ ἐπιστολὴν τοῦ Φιλίππου πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην ἐπὶ τῇ γεννήσει τοῦ υἱοῦ του². Κατὰ τὸ 343/2 ὅμως οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης ἦτο ἡ πνευματικὴ κορυφὴ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' οὔτε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος εἶχεν ἀποβῆ ἡ ἱστορικὴ προσωπικότης, ὥστε νὰ δικαιολογῆται μία τοιαύτη ἐνέργεια τοῦ Φιλίππου³.

Ἀλλωστε ἓνας νέος 14 μόλις ἐτῶν δὲν ἔχει ἀνάγκην πρὸς μόρφωσιν τοῦ τῆς μεγαλυτέρας πνευματικῆς αὐθεντίας τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία, ὡς λεχθῆ, δὲν εἶναι πάντοτε κατάλληλος διὰ τὸ ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ. Πλὴν τοῦτον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εὑρίσκετο ὁ Ἀριστοτέλης τότε εἰς ἐπαφὴν τινα μὲ τὴν μακεδονικὴν αὐλήν, μετὰ τῆς ὁποίας ἀπὸ τεσσαρακονταετίας, δηλ. ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως Ἀμύντα Γ', τοῦ ὁποίου βασιλικὸς ἱατρὸς ἦτο ὁ πατὴρ του Νικόμαχος, ἡ οἰκογένειά του εἶχε διακόψει πᾶσαν σχέσιν. Πρέπει λοιπὸν ἄλλου νὰ ἀναζητηθῇ ἡ αἰτία τῆς προσκλήσεως αὐτοῦ ὡς παιδαγωγοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἰς πολιτικὰ μᾶλλον ἐλατήρια, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται βέβαια καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Φιλίππου νὰ ἀναθέσῃ τὴν διαπαι-

¹ Βλ. Πλούτ. Ἀλέξ., ἐ.ἀ.: *μετεπέμψατο* (Φίλιππος) τῶν φιλοσόφων τὸν ἐνδοξότατον καὶ λογιώτατον Ἀριστοτέλην, καλὰ καὶ πρόποντα διδασκάλια τελέσας αὐτῷ.

² Ἡ ἐπιστολὴ διεσώθη εἰς τὸν Λατίνον συγγραφέα Γέλλιον (noet. att. IX, 3), ἔχει δὲ ὡς ἐξῆς: «*ἴσθι μοι γεγονότα υἱόν. Πολλὴν οὖν τοῖς θεοῖς ἔχω χάριν, οὐχ οὕτως ἐπὶ τῇ γενέσει τοῦ παιδός, ὥς ἐπὶ τῷ κατὰ τὴν σὴν ἡλικίαν αὐτὸν γεγονέναι. ἐλπίζω γὰρ αὐτὸν ὑπὸ σοῦ τραφέντα καὶ παιδευθέντα ἀξίον ἕσσεσθαι καὶ ἡμῶν καὶ τῆς τῶν πραγμάτων διαδοχῆς*». Ἐκ πρώτης ὄψεως ἐλέγχεται ἡ πλαστότης τῆς ἐπιστολῆς (Βλ. H. Berve, Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage, München 1926, II, 70, ἀρ. 135), διότι, ἂν πράγματι αὕτη ἐγράφη τὸ 356 π.Χ., τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος μόλις ἦτο 28 ἐτῶν, ὅχι μόνον δὲν ἦτο ἡ ἐξέχουσα προσωπικότης ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' οὔτε κἀν γνωστός. Ἐν τούτοις ὁ Weigall, χωρὶς νὰ προσάγῃ πειστικὰ ἐπιχειρήματα, θεωρεῖ ταύτην αὐθεντικὴν.

³ W. Jaeger, Aristoteles, Berlin 1923, 120. S. Reinach, Rev. archéol. 32 (1930) 189. U. Wilcken, Alexander der Grosse, Leipzig 1931, 47/8. H. Berve, Griech. Geschichte, Freiburg 1933, II, 159. A. Weigall, ἐ.ἀ. 86. V. Ehrenberg, Alexander and the Greek, Oxford 1938, 62. Ἀ.π. Δασκαλάκη, Ἡ ἑλληνικὴ νεότης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Πλάτων 11 (1959) 112.

δαγώγησιν τοῦ διαδόχου - υἱοῦ του εἰς κατάλληλον καὶ λαμπρὸν διδάσκαλον. Ὁ Φίλιππος διὰ τῶν ἀτελευτήτων ἀγώνων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Βαλκανικὴν εἶχε κατορθώσει νὰ ἀναδείξῃ τὴν Μακεδονίαν ὡς τὴν μεγαλυτέραν εὐρωπαϊκὴν δύναμιν τῆς ἐποχῆς του. Ἡ δύναμις ὅμως αὕτη ἐστηρίζετο κυρίως εἰς τὴν βιαίαν ἐπιβολὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἐλευθέρων ἐλληνικῶν πολιτειῶν. Διὰ τὴν διατήρησιν δὲ ταύτης οὐδεμίαν βεβαιότητα εἶχεν, ἂν δὲν ἐφρόντιζεν ἐγκαίρως νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν ἐξουσίαν του διὰ τῆς ἀναλήψεως τοῦ κοινοῦ πόθου ὅλων τῶν Ἑλλήνων, τοῦ πολέμου κατὰ τῶν Περσῶν. Ἡδὴ ἡ ἰδέα τοῦ πολέμου αὐτοῦ, ὑποδαυλιζομένη καὶ ἀπὸ τὴν προπαγάνδαν τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῶν ὁπαδῶν του, εἶχε λάβει μεγάλας διαστάσεις. Τὸ 342/1 π.Χ. λοιπὸν φαίνεται¹ ὅτι οὗτος ἤρχισε σοβαρῶς νὰ ἀσχολῇται μὲ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου. Ἡ πρώτη δὲ πράξις του ἦτο νὰ ἔλθῃ προηγούμενος εἰς μυστικὴν συνεννόησιν μὲ τὸν κυρίαρχον τῆς Ἀσσοῦ καὶ Μυτιλήνης, τὸν πενθερὸν² καὶ φίλον τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν Ἑρμείαν τὸν Ἀταρνέα, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπικράτεια εἰς τὴν κατάλληλον στιγμὴν θὰ ἐχρησίμευεν ὡς βάσις ἐξορμήσεως διὰ τὸν μακεδονικὸν στρατόν. Ἡ ἀποστολὴ λοιπὸν τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν δὲν ἦτο ἄνευ πολιτικῆς σημασίας, οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οὗτος ἦτο ξένος πρὸς τὰς πολιτικὰς συμφωνίας τοῦ φίλου καὶ πενθεροῦ του μετὰ τοῦ Φιλίππου³. Τοῦναντίον διὰ τῆς παρουσίας αὐτοῦ εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν ὁ Φίλιππος ὄχι μόνον θὰ κατάρθωνε νὰ εὐρίσκειται εἰς συνεχῆ ἐπαφὴν μὲ τὸν Ἑρμείαν καὶ τὸν δεσμὸν θὰ καθίστα στενωτέρον, ἀλλὰ καὶ τὰς ὑποψίας τῶν Περσῶν καὶ τὴν ἄγρυπνον παρακολούθησιν τοῦ Δημοσθένους ἡλπιζεν ὅτι οὕτω θὰ διέφευγεν. Ὁ Φίλιππος λοιπὸν δὲν εἶχε συνείδησιν ὅτι διὰ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἀνέθετε τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ παιδιοῦ του εἰς τὴν μεγαλυτέραν διάνοιαν τῶν αἰώνων⁴. Πρέπει ὅμως ὅπως-δήποτε νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτος πολὺ καλὰ ἐγνώριζεν ὅτι διὰ τῆς ἐκλογῆς

¹ Βλ. Δίδυμ. εἰς Δημοσθ. Φίλιπ. I.

² Ὁ Ἀριστοτέλης ἐνυμφεύθη τὴν ἀνεψιάν καὶ θετὴν κόρην τοῦ Ἑρμείου Πυθιάδα.

³ Βλ. W. Jaeger, ἔ.ἀ. 120/1. H. Berve, Das Alexanderreich II, 70. Wilcken, Alexander der Grosse 36. 48 καὶ Griechische Geschichte (1931) 167. F. Altheim, Alexandre et l'Asie 108/9. Albin Lesky, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας (μετάφρασις Ἀ. Τσοπανάκη 1965) 761. Ἡ παρατήρησις τοῦ Th. Birt, Alexander der Grosse u. das Weltgriechentum, Leipzig 1925 (Ἐκδ. 2α), 427, παρατῆρ. 15, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ἡ πρόσκλησις τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν Μακεδονίαν νὰ εἶχε πολιτικὴν σημασίαν, καθ' ὅσον οὗτος ἀργότερον ἀπέτρεψε τὸν Φίλιππον ἀπὸ τὸν κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον, οὐδόλως ἐπηρέασε τοὺς ἐρευνητὰς νὰ βλέπουν εἰς τὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἀριστοτέλους πολιτικὰ ἐλατήρια. Ἐκ τῶν νεωτέρων μόνον ὁ Schachermeyr, ἔ.ἀ. 499, παρατῆρ. 27, πιστεύει ὅτι ὄχι ἡ μικρασιατικὴ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου, ἀλλ' ἡ μόρφωσις τοῦ διαδόχου ὥθησε τὸν Φίλιππον νὰ προσκαλέσῃ τὸν Ἀριστοτέλην.

⁴ Πρβ. U. Wilcken, Alexander der Grosse 47.

αὐτῆς θὰ ἔδιδεν εἰς τὸν ἐπίδοξον διάδοχον τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου καθαρῶς ἑλληνοπρεπῇ μόρφωσιν, τὴν ἀξίαν τῆς ὁποίας καὶ γενικώτερον τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ οὗτος, ὁ εἰσαγαγὼν εἰς τὴν Μακεδονίαν τὴν ἑλληνικὴν στρατιωτικὴν τέχνην, τὴν διπλωματίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἦτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ παντὸς ἄλλου καλύτερον. Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ συνηντᾶτο καὶ μὲ τὰς ιδέας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὁποῖος, ἐκτιμῶν τὴν πολιτιστικὴν δύναμιν τῆς Ἑλλάδος, ἦτο ἀπολύτως πεπεισμένος ὅτι αὕτη ἡδύνατο νὰ κυριαρχήσῃ ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου, ἥρκει μόνον νὰ ἐπραγματοποιεῖ τὴν πολιτικὴν τῆς ἐνότητά. Διότι οὗτος ἔβλεπεν ὅτι ὁ Ἕλληνας διὰ τῆς τεχνικῆς τοῦ ὑπεροχῆς καὶ τῆς προσωπικῆς τοῦ αὐτοτελείας εἶχεν ἐπικρατήσῃ στρατιωτικῶς καὶ οἰκονομικῶς τῶν λαῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν¹. «Τὸ μόνον ὅμως ἐμπόδιον, τὸ καὶ σοβαρώτατον, κατὰ πάσης ὀργανωτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων ἦτο ἡ ἐκ παραδόσεως πίστις εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς αὐτονόμου πόλεως, τὴν ὁποίαν οὗτος δὲν ἠμποροῦσε νὰ καταλάβῃ μὲ τὸ ἱστορικὸν πάθος τοῦ Ἀθηναίου δημοκράτου πρὸς τὴν αὐτονομίαν. Οὗτος πλησιέστερον εὕρισκόμενος πρὸς τὸ μακεδονικὸν πνεῦμα καὶ καταγόμενος ἀπὸ μίαν χαλκιδικὴν οἰκογένειαν, ἡ ὁποία ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἔζησεν εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλήν, ἠμποροῦσε κάλλιστα νὰ ἐξοικειωθῇ μὲ τὴν ιδέαν τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ μακεδονικὴν ἡγεσίαν. Τὴν ὑπάρχουσαν ὅμως ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς πατριαρχικῆς βασιλείας τῶν Μακεδόνων καὶ τῆς δημοκρατικῆς αὐτονομίας τῆς ἑλληνικῆς πόλεως θὰ ἡδύνατο κατ' αὐτὸν νὰ ὑπερνικήσῃ μόνον μία ἰσχυρὰ προσωπικότης ἐνὸς πραγματικοῦ βασιλέως, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου ὁ Ἕλληνισμός θὰ ἔβλεπεν ἑαυτὸν ἐνσαρκούμενον. Ὡς τοιοῦτον ἠλπίζεν ὅτι θὰ εὑρίσκε τὸν διάδοχον τοῦ μακεδονικοῦ θρόνου, τὸν μέλλοντα κυβερνήτην τῆς ἰσχυροτέρας τότε δυνάμεως τῆς Εὐρώπης» (Οὕτω πῶς ὁ J a e g e r, ἑ.ἄ.).

Μ' αὐτὰς τὰς ἐλπίδας καὶ ιδέας ἐμπορούμενος ὁ Ἀριστοτέλης εἰς ἡλικίαν 40 περίπου ἐτῶν, εἰς τὴν ἀκμὴν τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων, ἦλθεν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀνέλαβε τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ δεκατριετοῦ Ἀλεξάνδρου². Ὁ Φίλιππος, ἵνα μὴ διαταράσσεται ἡ διδασκαλία ἀπὸ τὴν

¹ J a e g e r, ἑ.ἄ. 122.

² Ἀναλαμβάνων ὁ Ἀριστοτέλης τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἤρχιζεν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῶν στοιχειωδῶν μαθημάτων. Τὸ προπαρασκευαστικὸν τοῦτο στάδιον εἶχεν ἀνατεθῇ προηγουμένως εἰς ἄλλους διδασκάλους, ὅπως εἰς τὸν αὐστηρὸν «καθηγητὴν» Λεωνίδα, ἕνα συγγενῆ τῆς Ὀλυμπιάδος, εἰς τὸν παιδαγωγὸν Λυσίμαχον, εἰς τὸν κυνικὸν Φιλίσκον, εἰς τὸν περίφημον μαθηματικὸν Μέναιχμον, τὸν Ἀλκιππον, τὸν Ζεῦξιν κ.ἄ. Περί τῶν διδασκάλων τοῦ Ἀλεξάνδρου βλέπε προχείρως: B e r n e, Das Alexanderreich I, 54 καὶ II, 23/4, ἀρ. 48. 163, ἀρ. 336. 235/6, ἀρ. 469. 241, ἀρ. 481. 254, ἀρ. 500. 389, ἀρ. 790. F r. S c h a c h e r m e y r, Alexander der Grosse, Graz/Wien 1949, 63 κέ. Ἀ π. Δ α σ κ α λ ᾶ κ η, Ἡ ἑλληνικὴ νεότης τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, Πλάτων

αὐλικὴν ζωὴν, ὥρισεν ὡς τόπον διαμονῆς καὶ διδασκαλίας τὸ Νυμφαῖον παρὰ τὴν ἀπομακρυσμένην καὶ ἥσυχον κοινόπολιν Μίεζαν (παρὰ τὴν Νάουσαν)¹. Ἐκεῖ ὁ Ἀλέξανδρος μὲ ἄλλους συνομήλικάς του ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων μακεδονικῶν οἰκογενειῶν², μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀνῆκεν ὁ ἱστορικός Μαρσύας ἐκ Πέλλης³ καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ παιδικοὶ του φίλοι Ἡφαιστίων⁴, Ἀρπαλος, ὁ μετέπειτα θησαυροφύλαξ, καὶ Νικάνωρ ἐκ Σταγειρῶν⁵, παρηκολούθησεν ἐπὶ τρία συνεχῆ ἔτη τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸ διδακτικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐφήρμοσεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἦτο φαίνεται ἡ παροχὴ ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων μὲ βάσιν τὴν διδασκαλίαν παλαιότερων καὶ συγχρόνων Ἑλλήνων ποιητῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους πολὺ ἐφρόντισεν οὗτος νὰ ἐμβάλῃ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ νεαροῦ πρίγκιπος ἰδιαίτεραν ἐκτίμησιν καὶ ἀγάπην⁶. Ὑπὲρ πάντας ὁμως ὁ Ἀλέξανδρος ἐθαύμαζεν ἐφ' ἐξῆς τὸν Ὅμηρον (Ἰλιάδα), τοῦ ὁποῖου βελτιωμένην ἐκδοσιν, ἐκπονηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ἀριστοτέλους χάριν αὐτοῦ, τὴν ἀπὸ *νάρθηκος*⁷, ἔφερε μαζί του κατὰ τὴν Ἀσιατικὴν ἐκστρατείαν καὶ τοῦ ὁποῖου μέγα μέρος ἐγνώριζεν ἀπὸ μνήμης⁸. Δι' αὐτὸ καὶ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐκστρατείας

11 (1959) 110 κέ. A. R. B u r n, *Alexander the Great and the Hellenistic Empire* (μετάφρ. ἑλληνικῇ) 1963, 16 κέ.

¹ Περί τῆς θέσεως τῆς πόλεως βλέπε L e n k, RE XV, 1548/9 καὶ F. P a p a z o - g l u, *Les cités macédoniennes à l' époque romaine* (σερβιστί), Σκόπια 1957, 119/20. Φ. Πέτσα, Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Δυτικῆς Μακεδονίας ἐν AE 18 (1963), Χρονικά 215. Πολὺ ἀπίθανος εἶναι ἡ ἀποψὶς τινῶν, οἱ ὁποῖοι παρασυρόμενοι ἴσως ἀπὸ τὸ χωρίον τοῦ Πλουτάρχου, Ἀλέξ. 7: *σχολὴν μὲν οὖν αὐτοῖς καὶ διατριβὴν τὸ περὶ Μίεζαν νυμφαῖον ἀπέδειξεν, ὅπου μέχρι νῦν Ἀριστοτέλους ἔδρας τε λιθίνας ὑποσκήτους περιπάτους δεικνύουσιν*, πιστεύουν ὅτι ἡ Μίεζα εὐρίσκετο παρὰ τὰ Στάγειρα. Ἀλλὰ εἰς τὴν ἀντωνυμίαν αὐτοῖς τοῦ χωρίου δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τοὺς Σταγειρίτας, ὡς κακῶς ἐπιστεύθη, διότι ὁ Φίλιππος δὲν *ἀπέδειξε τὸ νυμφαῖον σχολὴν καὶ διατριβήν*» εἰς τοὺς Σταγειρίτας, ἀλλ' εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, τὸν Ἀλέξανδρον καὶ τοὺς συμμαθητάς του.

² Πλούτ. Ἀλέξ. 7. Tatian. adv. Gr. p. II, 25.

³ Σούδα λεξ. ἐν λ. Μαρσύας. Βλ. H. B e r v e, *Das Alexanderreich* II, 247, ἀρ. 489.

⁴ Πρβ. ἐπιστολὴν τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς Ἡφαιστίωνα, διασωθεῖσαν εἰς τὸν Διογένην τὸν Λαέρτιον V, 27. Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. 135 καὶ 169, ἀρ. 357.

⁵ Βλ. B e r v e, ἔ.ἀ. 276, ἀρ. 557. Μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀριστοτέλους κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν συγκατελέχθη ἀργότερα οὐχὶ ὀρθῶς καὶ ὁ Καλλιस्थένης (Iust. XII, 6, 17. Oras. III, 18, 11), ὁ μαθητὴς καὶ ἀνεψιὸς τοῦ Ἀριστοτέλους, χωρὶς νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ διαφορὰ τῆς ἡλικίας τῶν (B i r t, ἔ.ἀ. 428, παρ. 18. B e r v e, ἔ.ἀ. II, 276) καὶ ὅτι ὁ Καλλιस्थένης κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸν εἶχεν ἤδη συγγραφικὴν δρᾶσιν ἀξιόλογον (W. K r o l l, RE X, 1685/6), κατὰ τὴν διάβασιν δὲ τοῦ Ἀλεξάνδρου οὗτος εἶχεν ἀποπερατώσει πλὴν καὶ δημοσιεύσει τὸν μεγάλον του ἱστορικὸν ἔργον, τὰ Ἑλληνικά.

⁶ Νικοβούλ. ἀπόσπ. 2. Ἀθῆν. XII, 537d. Πλούτ. Ἀλέξ. 8. Δίων Χρυσόστ. II, 36.

⁷ Ὀνησίκρ. ἀπόσπ. I. Στράβ. XII, p. 594. Πλούτ. Ἀλέξ. 8: *τὴν Ἰλιάδα... ἔλαβε μὲν Ἀριστοτέλους διορθώσαντος, ἣν ἐκ τοῦ νάρθηκος καλοῦσιν*.

⁸ Ὀνησίκρ., ἔ.ἀ. Στράβ., ἔ.ἀ. Πλούτ. Ἀλέξ. 26.

του τὸ ἰδανικόν του ἦτο ὁ ὁμηρικὸς ἦρως Ἀχιλλεύς, τὸν ὁποῖον ὄχι μόνον ἐθαύμαζεν, ἀλλ' ἤθελε καθ' ὅλα νὰ ἐξομοιώνεται¹. Γνωστὴ εἶναι ἡ πρώτη πρᾶξις του, ὅταν ἀπεβιάσθη εἰς τὴν Ἀσίαν· ἔσπευσεν εἰς τὸ Ἴλιον, ὅπου ἐσώζετο ἀκόμη ὁ τάφος τοῦ Ἀχιλλέως, καὶ ἐστεφάνωσεν αὐτόν². Πλὴν τοῦ Ὀμήρου, καθ' ὅσον ἡμποροῦμεν νὰ συμπεράνωμεν τοῦλάχιστον ἐκ τῶν μετέπειτα φιλολογικῶν του γνώσεων καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων του, πρέπει οὗτος νὰ ἐδιδάχθη ἐκ τῶν λυρικῶν ποιητῶν τὸν Πίνδαρον, τοῦ ὁποῖου τὴν οἰκίαν ἐσεβάσθη, ὡς γνωστόν, κατὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Θηβῶν³, τὸν Στησίχορον⁴, τοὺς συγχρόνους διθυραμβοποιοὺς Τελέστην καὶ Φιλόξενον⁵. Ἄν δὲ κρίνωμεν ἀπὸ τὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν χρόνον τῆς σχολῆς του ἀργότερον ἀπετέλουν τὰ προσφιλεῖ ἀναγνώσματα αὐτοῦ, ἐδιδάχθη ἀκόμη τοὺς τρεῖς τραγικοὺς καὶ μάλιστα τὸν Εὐριπίδην, τὸν ὁποῖον τόσον καλὰ ἐγνώριζεν, ὥστε ὁλοκλήρους σκηνάς νὰ δύναται νὰ ἀπαγγέλλῃ ἀπὸ στήθους μετὰ πάροδον ἐτῶν⁶. Ἐκ τῶν κωμικῶν ἀναφέρεται ὁ Κρατῖνος⁷. Ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ ἐστράφη πρὸς τοὺς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς, ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Ξενοφῶντα (ἰδίως Κύρου Ἀνάβασιν καὶ Κύρου Παιδείαν), τῶν ὁποίων ἡ ἔρευνα ἐξετείνεται πέραν τῶν συνόρων τῆς Ἑλλάδος. Ἀπὸ τὰ διάφορα συγγράμματα τοῦ Ξενοφῶντος εἶχε λάβει ἀκριβῆ γνῶσιν τῆς μικρασιατικῆς ἡπείρου, εἰς τὸν Ἡρόδοτον δὲ ὥφειλε τὰς πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ περσικοῦ ἐν γένει κράτους, αἱ ὁποῖαι τόσον χρήσιμοι ἀπέβησαν δι' αὐτὸν κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις εἰς τὰς μακρινὰς ἐκεῖνας χώρας. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης πολὺς γεωγραφικὰς γνώσεις ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν μαθητήν⁸. Λόγῳ τοῦ ἰδιάζοντος ἀκόμη χαρακτηῖρος τῆς ἀγωγῆς πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐφρόντισε πολὺ νὰ μεταδώσῃ εἰς τὸν μαθητήν του ὠρισμέ-

¹ Εἰς τὸν θαυμασμόν πρὸς τὸν μυθικὸν ἦρωα θὰ πρέπει νὰ τὸν εἶχεν ὠθήσει ἐνωρίτερον ἢ ἰδίᾳ ἡ μητέρα του, ἡ Ὀλυμπίας, ἡ ἀπόγονος τοῦ Ἀχιλλέως ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Αἰακίδων τῆς Ἠπείρου (Πλούτ. Ἀλέξ. 2), ἡ ὁποία καὶ αὕτη ἤθελε νὰ ἐξομοιώνεται μὲ τὴν πρόγονόν της Θέτιδα.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. I, 12, 1-5.

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. I, 9, 10. Πλούτ. Ἀλέξ. 11. Plin., n. hist. VII, 29. Αἰλιαν. π. ἱστ. XIII, 7. Βλ. καὶ H. Berve, ἔ.α. II, 70.

⁴ Δίων Χρυσόστ. II, 25.

⁵ Πλούτ. Ἀλέξ. 8.

⁶ Πλούτ., ἔ.α. Νικοβούλ., ἔ.α.

⁷ Περὶ ὧνων αὐτῶν βλέπε Berve, ἔ.α. II, 70, ἀρ. 135.

⁸ Βλ. Schachermeyr, ἔ.α. 72/3.—Εἶναι πολὺ πιθανόν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε λάβει πολλὰς γεωγραφικὰς γνώσεις καὶ ἀπὸ διαφόρους περιγραφὰς τῶν Ἰώνων γεωγράφων.

νας γνώσεις ἐκ τῆς ρητορικῆς¹, τῆς μουσικῆς², τῆς γεωμετρίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν³. Τοῦλάχιστον ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος δεικνύει μεγάλον ἐνδιαφέρον δι' ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ζητήματα, συχνὰ δὲ ἀνταλλάσσει προφορικῶς καὶ γραπτῶς τὰς γνώμας του μὲ ἐξέχοντας συγχρόνους ἀντιπροσώπους τῶν διαφόρων ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν, τῶν ὁποίων πολλοὺς ἠρέσκετο νὰ ἔχη εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον του. Ἐπίσης πολιτικὰ ζητήματα, ἂν καὶ περὶ αὐτοῦ βέβαια οὐδὲν θετικὸν μᾶς παραδίδεται, πρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι συχνὰ θὰ ἐθίγοντο ἀπὸ τὸν συγγραφέα «τῶν πολιτικῶν» ὡς εἰσαγωγὴν τρόπον τινὰ διὰ τὴν μέλλουσαν δρᾶσιν τοῦ μαθητοῦ του ὡς πολιτικοῦ καὶ νομοθέτου. Προσέτι στοιχεῖα ἐκ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν⁴ καὶ τῆς Ἱατρικῆς⁵, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν μεγάλον ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ἔδειξε καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἀσιατικῆς του ἐκστρατείας δι' ἐρεῦνας καὶ ἀνακαλύψεις τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Ἀσίας. Τὸ σημαντικώτερον ὅμως ἐπίτευγμα τῆς μαθητείας τοῦ Ἀλεξάνδρου κοντὰ εἰς ἕνα μέγαν ἐρευνητὴν, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης, ἦτο ὅτι καὶ αὐτὸς ἐνεφορεῖτο ἀπὸ τὸ ἀνήσυχον καὶ ἐρευνητικὸν πνεῦμα τοῦ διδασκάλου του, τὸ ὁποῖον πάντοτε τὸν ὤθει εἰς ἀναζήτησιν τοῦ νέου, εἰς ἀνακάλυψιν νέων κόσμων καὶ χωρῶν. Τὴν ἀνήσυχον αὐτὴν διάθεσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου (τὸν *póthos*⁶, ὡς τὴν χαρακτηρίζει ὁ Ἀρριανὸς) διακρίνομεν ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς πολυκυμάντου δράσεώς του μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του, ὅτε ὀλίγον πρὶ τῆς ἐπανόδου του εἰς τὴν Βαβυλῶνα (324/3 π.Χ.) ἔειδεν ἐντολὴν εἰς τὸν Ἑρακλείδην νὰ προβῇ εἰς ναυπήγησιν στόλου πρὸς ἐξερεύνησιν τῆς Κασπίας θαλάσσης. Δι' αὐτὸ ἡ ἐκστρατεία του εἰς τὴν Ἀσίαν περισσότερον ὁμοίαζε μὲ ἐξερευνητικὰς πορείας εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐπιστήμης παρὰ μὲ πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις πρὸς κατάρτησιν νέων ἑδαφῶν.

¹ Cicer. De orat. III, 141. Ἰσως εἰδικὰ μαθήματα ρητορικῆς ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀναξίμενην τὸν Λαμψακηνόν (A. Weigall, ἑ.ἄ. 88), περὶ τοῦ ὁποίου ἐλέγετο ὅτι διητέλεσε διδάσκαλος αὐτοῦ (Ψευδοκαλλισθ. I. 13. Iul. Valer. I, 7. Valer. Maxim. VII, 3, 4). Τοῦτο ὅμως ἀμφισβητεῖται (Berve, ἑ.ἄ. II, 35). Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἀλέξανδρος, παρὰ τὴν φιλότιμον προσπάθειαν τῶν διδασκάλων του εἰς τὸν τομέα αὐτόν, δὲν διεκρίνετο πολὺ διὰ τὴν ρητορικὴν του δεινότητα. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπελείπετο τοῦ πατρὸς του.

² Πρβ. Αἴλιαν. π. ἱστ. III, 32.

³ Πλούτ. Ἀλέξ. 8. 17. Ψευδοκαλλισθ., ἑ.ἄ.

⁴ Plin. n. hist 4. 4.

⁵ Πρβ. Πλούτ. Ἀλέξ. 8.

⁶ Εἰς τὸν Ἀρριανόν (Ἀνάβ. I, 2, 5. II, 3, 1. III, 31. IV, 28, 4. V, 2, 5. VII, 1, 1. Ἰνδ. 20, 1) συνήθως εἶναι ἡ φράσις «*póthos autòn élaben (éixen) ékmaθeîn* (ἢ *ídeîn*). Περὶ τοῦ πόθου τούτου τοῦ Ἀλεξάνδρου βλ. V. Ehrenberg, Alexander and the Greeks 61 καὶ J. H. St. 67 (1947) 62 κτ. καὶ F. Schachermeyr, ἑ.ἄ. 70. Βλ. καὶ N. G. L. Hammond, A History of Greece to 322 B.C. passim (Τὰ χωρία εὐρίσκει τις εἰς τὸν index 668 ἐν λ. Alexander III).

Ἄλλ' ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κατέστησε τὸν Ἀλέξανδρον ἄξιον τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ νεωτέρου ἀκόμη πολιτισμένου κόσμου, εἶναι ὁ θαυμασμός καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμόν, τὸν ὁποῖον ἐνέπνευσεν εἰς αὐτὸν ὁ μέγας διδάσκαλός του κατὰ τὸν χρόνον τῆς μαθητείας. Ἡ διάδοσις τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ἀπετέλεσε κατόπιν τὸ κύριον ἔργον τῆς ἐκπολιτιστικῆς του δράσεως εἰς τὰς ἀχανεῖς χώρας τῆς Ἀσίας. Διὰ τῆς ἰδρύσεως πολυαριθμῶν πόλεων (ὕπὲρ τὰς ἐβδομήκοντα)¹ ἀπὸ τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου μέχρι τῶν Ἰνδιῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐγκατέστησε κατὰ τὸ πλεῖστον Ἑλλήνας ἀποίκους², διὰ τῆς καθιερώσεως τῆς Ἑλληνικῆς (τῆς Ἀττικῆς) ὡς ἐπισήμου γλώσσης καὶ διὰ τὸ ἀσιατικὸν κράτος αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀργότερον ἀπλοποιήθησα καὶ ἐξελιχθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν ἀπέβη τὸ κύριον γλωσσικὸν ὄργανον ἐπικοινωνίας τῶν ποικιλονύμων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς³, διὰ τῆς διαδόσεως τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας καὶ τῶν ἐλληνικῶν ἐθίμων⁴ καὶ τῆς τέχνης ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμός καὶ ἐν γένει ὁ Ἑλληνισμός ἔρριψε τόσον βαθείας ρίζας εἰς τὰς καταληφθείσας χώρας, ὥστε μετὰ δέκα ἀκόμη αἰῶνας νὰ διατηρῆται ἀκμαῖος καὶ εἰς τὰς ἀπομεμακρυσμένας περιοχάς τῆς Ἀνατολῆς. Χωρὶς τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου οὔτε ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία εἶναι νοητή, τῆς ὁποίας οἱ πρωτεργαταὶ καὶ δημιουργοὶ τῆς (Σκιπίων, Πομπήιος, Καῖσαρ, Μ. Ἀντώνιος)⁵ τοῦτον εἶχον ὡς πρότυπον, οὔτε τὸ Βυζάντιον, οὔτε καὶ ὁ νεώτερος ἐλληνοχριστιανικὸς πολιτισμός. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ, καθὼς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, πολλὰ ὤφειλεν εἰς αὐτόν.

Κατὰ ταῦτα ἡμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατὰ τὴν τριετὴ συστηματικὴν διδασκαλίαν του ἐπεδίωξε νὰ δώσῃ εἰς τὸν τρόφιμόν του τὰς βάσεις μιᾶς γενικῆς μορφώσεως⁶, ὅπως τὴν ἐννοοῦσε τὸ καθολικὸν του πνεῦμα, ἀποφεύγων νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸν ὠρισμένην κατεύθυνσιν ἢ νὰ εἰσαγάγῃ εἰς ὠρισμένον φιλοσοφικὸν ἢ κοινωνικοπολιτικὸν σύστημα⁷.

¹ Περί τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ἱδρυσεν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος, βλέπε H. Berve, ἔ.ἀ. I, 291-301, ἐνθα καὶ προγενεστέρα βιβλιογραφία, V. Chapt, Alexandre fondateur de villes ἐν Mélanges G. Glotz I (1932) 173-181 καὶ W. W. Tarn, Alexander the Great II (1950) 232-259.

² Βλ. Fischer Weltgeschichte (H. Bengtson), Frankfurt a. M. 1965, 298. Διὰ τῆς ἐγκαταστάσεως Ἑλλήνων ἀποίκων εἰς τὰς ἰδρυθείσας ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου πόλεις ἀπηλλάγη ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τὸ περιπλανώμενον καὶ ἀνήσυχον ἐκεῖνο προλεταριάτον, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ Ἰσοκράτης εἰς τὸν «Φίλιππον» 120-126.

³ Ὡς σημειωθῇ ὅτι καὶ τὰ παιδιὰ τῆς βασιλικῆς αὐλῆς, κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ 30.000 νεαροὶ Πέρσαι ἐμορφώθησαν εἰς τὴν ἐλληνικὴν (Διόδ. XIV 67,1. Πλούτ. Ἀλέξ. 47).

⁴ Curt. VIII, 3, 15.

⁵ Βλ. Th. Birt, ἔ.ἀ. 271 κέ. U. Wilcken, ἔ.ἀ. 257 κέ.

⁶ Βλ. Gerke, RE II, 1015.

⁷ Βλ. G. Droysen, Geschichte des Hellenismus III, 2, 191.

Ὅπως δὲ ὅποτε ὁμοῦς ἡ μόρφωσις αὐτῇ ἐφρόντισε νὰ ἀποβῇ διὰ τὸν μέλλοντα κυβερνήτην τῆς Μακεδονίας ἐνεργῶς παραγωγικὴ διὰ τῆς ἐξελέξεως τῶν δεξιότητων καὶ τοῦ χαρακτήρος του. Καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ μέγας αὐτὸς θεωρητικὸς, ὁ ἰκανώτερος διαλεκτικὸς ὄλων τῶν αἰώνων, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν κατάρθωσε νὰ κερδίσῃ τὴν καρδίαν τοῦ ἰσχυρογνώμονος, ἀλλ' εὐφυστάτου μαθητοῦ του, ἀναμφιβόλως ἦτο ἀριστοτέχνης. Ὅτι δὲ οὗτος ἐγνώριζε νὰ κρούῃ καὶ ἄλλας χορδὰς, διαφορετικὰς ἀπὸ ἐκείνας, πού ἀπαντῶμεν εἰς τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματά του, τὸ βλέπομεν εἰς τὸν λαμπρὸν ἐκείνον ὕμνον πρὸς τὴν ἀρετὴν, τὸν γεμῖτον ἀπὸ θρησκευτικὸν καὶ λυρικὸν πάθος, τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἔγραψε χάριν τοῦ φίλου του Ἑρμεία¹ ἀκριβῶς κατὰ τὸν χρόνον τῆς διδασκαλίας του δράσεως εἰς τὴν Μιέζαν². Πράγματι δὲ πόσον μεγάλη ἦτο ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ του, τοῦτο βλέπομεν εἰς τὸν σεβασμὸν, τὸν ὁποῖον διετήρησεν αὐτὸς πρὸς τὸν διδάσκαλόν του, παρ' ὅλας τὰς μετέπειτα ἀντιθέσεις, μέχρι σχεδὸν τοῦ τέλους τῆς ζωῆς του³, καὶ τὸ ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον αὐτοῦ πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ ἐπιστημονικὰς συζητήσεις καὶ ἐρεῦνας⁴. Ὅπως δὲ ὅποτε ὁμοῦς πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸν χαρακτήρα τοῦ μαθητοῦ του δὲν κατάρθωσε νὰ διαμορφώσῃ, ὅπως ἴσως αὐτὸς θὰ τὸν ἠθελε.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἐσυνεχίσθη ἀδιαλείπτως μέχρι τοῦ 340 π.Χ., ὅποτε ὁ Φίλιππος ἀναγκασθεὶς κατὰ τὰς ἐναντίον τῆς Περίνθου καὶ τοῦ Βυζαντίου ἐπιχειρήσεις του νὰ ἐπιστρατεύσῃ ὅλας τὰς στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς δυνάμεις τῆς χώρας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αὐτὸν τὸν

¹ Albin Lesky, ἔ.α. 761.

² Bl. U. Wilcken, Alexander der Grosse 49.

³ Ἀριθμὸς τις ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν Ἀριστοτέλῃ καὶ τὰνάπαλιν, ὁ ὁποῖος διεσώθη μέχρις ἡμῶν, πιστοποιεῖ τὴν συνεχῆ ἐπαφὴν μεταξὺ τοῦ μαθητοῦ καὶ διδασκάλου. Καὶ εἶναι μὲν ἀλήθεια ὅτι πολλαὶ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐπινοήσεις τῶν μεταγενεστέρων, ὅπως δὲ ὅποτε ὁμοῦς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχον πολλαὶ συλλογαὶ τῶν ἐπιστολῶν τῶν δύο ἀνδρῶν, ὅπως τοῦ Ἀρτέμονος τοῦ ἐκ Κασσανδρείας (Δημήτρ.] περὶ ρητορ. 123), ὅπου ἀσφαλῶς εἶχον συμπεριληφθῇ πολλαὶ γνήσαι (Διογένης. Λαέρτ. 27). Βλ. καὶ Berne, Das Alexanderreich II, 72. Διεξοδικώτερον περὶ τῶν σοφιστικῶν ἐπιστολῶν καὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν βλέπε K a e r s t, Briefwechsel Alexanders des Grossen, Philologus 51 (1891) 613 κέ.

⁴ Ἀπὸ τὸν Πλούταρχον (Ἀλέξ. 8) πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ θησαυροφυλάξ τοῦ κράτους Ἀρπαλὸς πολλάκις φρόντιζε διὰ τὴν ἀποστολὴν βιβλίων πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, ἐξ ἄλλων δὲ συγγραφέων (Cicer. ad Attic. XII, 40, 2. Πλούτ. πρὸς Κολώτ. 32, 9. Διογένης. Λαέρτ. IV, 14) μαθητῶν ὅτι Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ ρήτορες (Ἀριστοτέλης, Ξενοκράτης, Θεόδομος κ.ἄ.) ἀφιέρωνον πολιτικὰ καὶ ρητορικὰ συγγράμματα εἰς τὸν Ἀλέξανδρον. Πληθὺς δὲ ἀκόμη φιλοσόφων, ἐπιστημόνων καὶ καλλιτεχνῶν παρηκολούθει τὴν ἐκστρατείαν, μεθ' ὧν συχνὰ οὗτος ἀντήλλασσε σκέψεις ἐπὶ διαφόρων φιλοσοφικῶν, ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ζητημάτων.

Ἀντίπατρον καὶ Παρμενίωνα¹, ἀνέθεσε τὴν διαχείρισιν τῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους εἰς τὸν ὥριμον πλέον θεωρηθέντα Ἀλέξανδρον². Ἐκτοτε ἡ διδασκαλία δὲν διεκόπη μὲν ὀριστικῶς, ἀλλ' ἐσυνεχίσθη σποραδικῶς μέχρι τοῦ 338, διότι ἡ πολιτικὴ κατάσταση λόγῳ τῆς σχεδιαζομένης ἐκστρατείας τοῦ Φιλίππου κατὰ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς ἀντιδράσεως τῶν Ἀθηνῶν περιεπλάκη τόσον σοβαρῶς καὶ ἐπικινδύνως, ὥστε νὰ εἶναι ἀπαραίτητοι αἱ στρατιωτικαὶ ὑπηρεσίαι τοῦ ἱκανοῦ διαδόχου. Ἐν τούτοις ὁ Ἀριστοτέλης ἔμεινεν εἰς τὴν Μακεδονίαν, πιθανὸν εἰς τὴν ἀνοικοδομηθεῖσαν ἐν τῷ μεταξύ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου πατρίδα του Στάγειρα ἢ εἰς τὴν πρωτεύουσαν Πέλλαν, μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 334 π.Χ.³, ὅτε μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν Ἀσίαν οὗτος ἐθεώρησε τὴν ἀποστολὴν του λήξασαν καὶ ἐγκατεστάθη μὲ τὴν οἰκογένειάν του καὶ τὸν μαθητὴν του Θεόφραστον εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου μὲ τὴν μακεδονικὴν ὑποστήριξιν ἱδρυσεν ἰδίαν σχολήν, τὸ Λύκειον⁴. Εἰς τὸν ἀναχωροῦντα ὁμως Ἀλέξανδρον πρὸς διατήρησιν τῆς ἐπαφῆς καὶ εἰς τὸ μέλλον ἐδωκεν ὡς ἱστοριογράφον του τὸν ἀνεψιὸν καὶ βοηθὸν του Καλλισθένην⁵. Μία ἐντελὴς ἀτυχὴς ἐκλογή, διότι ὁ Καλλισθένης παρὰ τὴν σπανίαν φιλογικὴν μόρφωσίν του, τὴν ρητορικὴν δεινότητα καὶ τὴν ἐξαίρετον ἐτοιμότητα πνεύματος, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἰδίου Ἀριστοτέλους, στερούμενος παντελῶς πείρας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς⁶, δὲν ἤργησε νὰ ἔλθῃ εἰς φανεράν ρῆξιν μὲ τὸν βασιλέα. Διὰ μιᾶς «ἀκαίρου παρρησίας»⁷, τὴν ὁποίαν οὗτος ἔδειξε κατὰ τὴν προσπάθειαν τοῦ Ἀλεξάνδρου νὰ εἰσαγάγῃ πλὴν τῶν Ἀσιατῶν καὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ Μακεδόνας τὴν περσικὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν καὶ τὴν συνήθειαν τῆς προσκυνήσεως, τὸν ἑαυτὸν του μὲν κατέστρεψε (327 π.Χ.), πολὺ δὲ συνετέλεσε νὰ ψυχρανθοῦν αἱ σχέσεις μεταξύ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς αἱ ἐξωτερικ-

¹ Βλ. D. Kanatsulis, Antipatros, ein Beitrag zur Geschichte Makedoniens in der Zeit Philipps, Alexanders u. der Diadochen. Diss. (δασκ.λογ.), München 1940, 15.

² Berve, ἑ.ἀ. II, 71. U. Wilcken, ἑ.ἀ. 51. 763. D. Kanatsulis, ἑ.ἀ. 14.

³ [Δημήτρ.], ἑ.ἀ. 29, 154. Δίων Χρυσόστ. II, 25. Βλ. Berve, ἑ.ἀ. Schachermeyr, ἑ.ἀ. 73. Lesky, ἑ.ἀ. 763.

⁴ Ἀπολλόδωρος παρὰ Διογένη. Λαέρτ. V, 10. Βλ. Jaeger, ἑ.ἀ. 33 κέ. Lesky, ἑ.ἀ. 764.

⁵ Διογένη. Λαέρτ. V, 4. Σούδα λέξ. ἐν λ. Καλλισθένους. Περί τοῦ Καλλισθένους ἐν γένει βλ. Jacoby, RE X, 1674 κέ. P. Gorsen, Philologus 74, 1 κέ. H. Berve, Das Alexanderreich II, 191-199, ἀρ. 408.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 54. Διογένη. Λαέρτ. V, 5. Ἰωάνν. Αὐδ. περί μην. IV, 77, p. 131, 8. Πρβ. καὶ Valer. Max. VII, 2. Παρομοίαν φαίνεται γνώμην εἶχει καὶ ὁ Ἀλέξανδρος (Πλούτ. Ἀλέξ. 53) περί αὐτοῦ.

⁷ Ἀρρ. Ἀνάβ. IV, 12, 7. Πρβ. καὶ Διογένη. Λαέρτ. V, 4.

καὶ τοῦλάχιστον σχέσεις τῶν ἦσαν ἐγκαρδιώταται. Μία πλουσία καὶ συνεχῆς ἀλληλογραφία, εἰς τὴν ὁποίαν διαφαίνεται ὅλη ἡ ἀβρότης καὶ οἱ τύποι τῆς εὐγενοῦς συμπεριφορᾶς, ἀνεπτύχθη μεταξύ τῶν. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐξ ἄλλου οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ ἐπιδεικνύῃ τὸν προσήκοντα σεβασμὸν πρὸς τὸν παλαιὸν διδάσκαλόν του καὶ νὰ τὸν ἐνισχύῃ παντοιοτρόπως διὰ χρημάτων καὶ τοῦ κύρους εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰς ἐρεῦνας του. Καὶ δὲν εἶναι βέβαια ἀνάγκη νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὴν παλαιὰν παράδοσιν, ἡ ὁποία ὑπερβάλλουσα¹ τὰ πράγματα ἀναφέρει ὅτι μερικαὶ χιλιάδες τῆς αὐλικῆς ἀκολουθίας ἐν Ἀσίᾳ καὶ Εὐρώπῃ ἐτέθησαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Ἀριστοτέλους διὰ τὰς ἐπιστημονικὰς μελέτας του², ὅτι 800 τάλαντα, ἕνα ποσὸν μυθῶδες καὶ διὰ τὰ σύγχρονα ἀκόμη ἐπιστημονικὰ ἱνστιτούτα, ἐδόθησαν διὰ τὰς ζωολογικὰς του ἐρεῦνας³, ὡποσδήποτε ὅμως πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ὑποστήριξις του ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως δὲν ἦτο εὐκαταφρόνητος. Παρ' ὅλα ταῦτα φαίνεται ὅτι αἱ μεταξύ τῶν σχέσεις εἶχον ἀρχίσει καὶ πρὸ τῆς καταδίκης τοῦ Καλλισθένους⁴ νὰ χαλαρώνωνται, τὸ ἐπεισόδιον δὲ αὐτὸ ὑπῆρξε μᾶλλον ἡ ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλωθῇ ἡ ψυχρότης καὶ ὄχι ἡ πραγματικὴ αἰτία, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ πολὺ βαθύτερον, εἰς τὴν διαφορὰν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ πολιτικῶν ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας ἕκαστος εἶχε διαμορφώσει ἐν σχέσει μὲ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ νέου κράτους.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐρχόμενος εἰς τὴν Μακεδονίαν ὡς παιδαγωγὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἐνέπνεεν εἰς αὐτὸν τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν ἀνώτερον ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Ἑλληνισμὸς πάλιν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Μακεδονίας θὰ κατάρθωνεν νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ βαρβαρικοῦ κόσμου. Πράγματι δὲ ὁ Ἀλέξανδρος μέχρι τῆς μάχης τῶν Ἀρβήλων φαίνεται πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ ἰδανικὰ αὐτὰ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀφ' ἧς ὅμως στιγμῆς οὗτος μετὰ τὴν μάχην ἀνακηρύσσεται ἀπὸ τοὺς στρατιώτας του βασιλεὺς τῆς Ἀσίας⁵, ἀρχίζει, χωρὶς νὰ ἀποβάλλῃ ποσῶς καὶ τὸν θαυμασμὸν του πρὸς τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν, νὰ προσανατολίζεται ὀριστικῶς πρὸς νέας κατευθύνσεις⁶. Τὸ νεανικὸν ἰδεῶδες, ὡς εἶδομεν, νὰ ἐξομοιωθῇ μὲ τὸν μυθικὸν ἥρωα Ἀχιλλεὺς ἐξαφανίζεται βαθμιαίως, διὰ νὰ ἀντικατασταθῇ δι' ἄλλων ἀνατολικῶν

¹ Gerke, RE II, 1016. H. Berve, Das Alexanderreich II, 71.

² Plin. n. hist. 44.

³ Ἀθῆν. IX, p. 398e.

⁴ Ἀρρ. Ἀνάβ. IV, 14, 1-4. Πλούτ. Ἀλέξ. 55, τοῦ ἰδίου de adul. et am. 24, p. 65d. Πολύβ. XII, 12b. Στράβ. XI, p. 517. Curt. VIII, 8, 21. Oros. III, 18, 11. Itiner. 93. 103. Bλ. Berve, ἔ.ἀ. 196 κέ., ἀρ. 408.

⁵ Πλούτ. Ἀλέξ. 34: βασιλεὺς δὲ τῆς Ἀσίας Ἀλέξανδρος ἀνηγορευμένος...

⁶ Πρβ. π.χ. U. Köhler, Eroberung Asiens durch Alex. d. Gr. u. der Korinthische Bund ἐν S-B Berl. Akad. 1898, VII, 133.

ἀντιλήψεων καὶ συνηθειῶν. Ἀντὶ τῆς πολιτικῆς τῆς ἐθνικῆς ἐκδικήσεως, ὅπως ἐθεωρεῖτο τότε ὁ πόλεμος τῶν Μακεδόνων κατὰ τῶν Περσῶν, εἰσάγει τὴν πολιτικὴν τῆς συμφιλώσεως καὶ συγκυριαρχίας νικητῶν καὶ ἡττημένων, τῆς ὁποίας ἄμεσος συνέπεια ἦτο νὰ μὴ θεωροῦνται πλέον ἀπ' αὐτὸν οἱ Ἀσιαῖται ὡς ἐχθροί, ἀλλ' ὡς ὑπήκοοι του. Ἡ πυρπόλησις τῶν ἀνακτόρων τῆς Περσεπόλεως¹ καὶ ἡ ἀπόλυσις τῶν στρατευμάτων τῶν ἐλληνικῶν πολιτειῶν², τὰ ὁποῖα οὗτος ὡς *ἡγεμὼν* τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν ἐκστρατείαν, ἀποτελοῦν τὴν τελευταίαν συμβολικὴν ἐκφρασιν τοῦ πολέμου τῆς ἐκδικήσεως καὶ ἀπαρχὴν τῆς νέας περιόδου.

Ἀλλὰ τί συνετέλεσεν, ὥστε ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν πολιτικὴν γραμμὴν καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς ἀντίθεσιν ὄχι μόνον μετὰ τὸν διδάσκαλόν του, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ καθολικὸν αἶσθημα τῶν Ἑλλήνων καὶ Μακεδόνων; Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν συνεβούλευε τὸν Ἀλέξανδρον τοὺς μὲν Ἑλληνας νὰ μεταχειρίζεται ἡγεμονικῶς, τοὺς δὲ βαρβάρους δεσποτικῶς καὶ ἐκείνους μὲν νὰ θεωρῇ φίλους καὶ οἰκείους, πρὸς αὐτοὺς δὲ νὰ συμπεριφέρεται ὡς πρὸς ζῷα καὶ φυτὰ³, διετύπωνεν ἰδίαν κοσμοθεωρίαν, ἣ ὁποία ἐξεπῆγαγεν ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖον διακρίνεται ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, *ἐνθυμον καὶ διανοητικόν*, ζῇ ἐλεύθερον καὶ πολιτεύεται κατὰ τὸν ἄριστον τρόπον καὶ δύναται νὰ κυβερνᾷ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους⁴. Ἡ ἄποψις αὕτη εὑρίσκει πρόθυμον ἀνταπόκρισιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Ἐν τούτοις ὁ Ἀλέξανδρος λόγῳ παραδόσεως καὶ ἐξ ἰδιοσυγκρασίας δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι σύμφωνος ἐξ ἀρχῆς μετὰ τὴν θεωρίαν αὐτὴν τοῦ Ἀριστοτέλους παρὰ τὸν σεβασμὸν του πρὸς αὐτὸν καὶ τὴν ἀγάπην

¹ Διόδ. XVII, 72. Ἀρρ. Ἀνάβ. III, 18, 11/2. Πλούτ. Ἀλέξ. 38. Curt. V, 7, 3 κέ. Ἀθην. XIII, 576d.e. Στράβ. XV, 730.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. III, 19, 5 κέ. Πλούτ. Ἀλέξ. 42. Βλ. Wilcken, Alexander der Grosse 137. Bengtson, Griechische Geschichte 325. Hammond, History of Greece 622/3.

³ Ἀπόσπ. 658 (Ἐκδ. Rose= Πλούτ. περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχ. I, 6, p. 329b): Ἀριστοτέλης συνεβούλευεν αὐτῷ, τοῖς μὲν Ἑλλήσιν ἡγεμονικῶς, τοῖς δὲ βαρβάροις δεσποτικῶς χρῶμενος· καὶ τῶν μὲν ὡς φίλων καὶ οἰκείων ἐπιμελούμενος, τοῖς δὲ ὡς ζώοις ἢ φυτοῖς προσφερόμενος. Πρβ. καὶ Στράβ. I, 4, 9. Τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν περὶ βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων εἶχε σχεδὸν καὶ ὁ Εὐριπίδης, Ἰφιγέν. ἐν Αὐλ. 1400 (βαρβάρων Ἑλληνας ἄρχειν εἰκός), καὶ ὁ Ἰσοκράτης (V, 124. Ἐπιστ. 3, 5), μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ τελευταῖος εἰς τὸν ὅρον «Ἑλλην» δίδει εὐρύτερον περιεχόμενον, πιστεύων ὅτι ὁ Ἑλλήν διεκρίνεται ὄχι ἀπὸ τὴν καταγωγὴν ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν (V, 50: καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας). Πρβ. καὶ Πλάτ. Πολιτικ. 262 c.d.

⁴ Ἀριστ. Πολιτ. VII, 1327b, 29 κέ.: τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὥσπερ μεσεῖν κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἄμφοιν μετέχει καὶ γὰρ ἐνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστιν· διόπερ ἐλεύθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μᾶς τυγχάνον πολιτείας.

πρὸς τὸν ἐλληνικὸν πολιτισμόν¹. Οἱ Μακεδόνες ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Νοτιοέλληνας δὲν διεκρίνοντο ἐπὶ μισαλλοδοξίᾳ, ἀντιθέτως μάλιστα πολὺ ἐνωρὶς ἠκολούθησαν διαλλακτικὴν καὶ ἡπίαν πολιτικὴν ἔναντι τῶν λαῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ἤλθον εἰς σύγκρουσιν. Δὲν ἐξετόπιζον οὔτε μετέβαλλον τοὺς κατακτωμένους λαοὺς, ὥς οἱ Σπαρτιῆται καὶ οἱ λοιποὶ Δωριεῖς, εἰς εἴλωτας καὶ πενέστας, ἀλλὰ τοὺς ἐπέτρεπον νὰ ζοῦν εἰς τὰ ἐδάφη των καὶ μὲ τὸν καιρὸν τοὺς ἀφωμοίωνον εἰρηνικῶς². Ἀπὸ τὴν σκέψιν ταύτην ἀπέρρεε καὶ ἡ συνήθειά των νὰ μὴ στήνουν τρόπαια, ὅταν ἐκέρδιζον τὰς μάχας, διότι τοὺς ἡττημένους ἐθεώρουν ὄχι ὥς ὑποταχθέντας ἐχθροὺς, ἀλλ' ὥς προσκτηθέντας φίλους. Εἰς τὴν ἐλευθεριότητα αὐτὴν τῶν Μακεδόνων ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν καὶ τὴν ζωηρὰν ἀπήχησιν, ποὺ εἶχεν ἀπὸ τοῦ Ἀρχελαοῦ εἰς τὴν μακεδονικὴν αὐλὴν ἡ κυνικὴ φιλοσοφία³, ἡ ὁποία διεκήρυσσε τὸν κοσμοπολιτισμόν. Αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ἐμορφώθη καὶ ἀπὸ διδάσκαλον κυνικόν, τὸν Φιλίσκον⁴, κατὰ δὲ τὴν ἐκστρατείαν του εἰς τὴν Ἀσίαν συνωδευέτο ἀπὸ ὁπαδοὺς τῆς Σχολῆς, οἱ ὅποιοι μάλιστα ἀπῆλθον ἰδιαίτερας ἐκ μέρους τοῦ εὐνοίας⁵. Εἰς τὴν πατροπαράδοτον αὐτὴν μακεδονικὴν γενναιοφροσύνην, ὅχι μόνον εἰς πολιτικὴν σκοπιμότητα, ὠφείλετο βεβαίως καὶ ἡ ἡπία πολιτικὴ, τὴν ὁποίαν ἐπέδειξεν ὁ Ἀλέξανδρος, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς πολεμικῆς του δράσεως ἔναντι τῶν κατακτηθέντων λαῶν.

Παραλλήλως λοιπὸν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέας, τὰς ὁποίας ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβεν ἀπὸ τὸν διδάσκαλόν του Ἀριστοτέλην, εἶχε καὶ ἰδίας ἀντιλήψεις καὶ πεποιθήσεις, αἵτινες πολὺ ἐπηρέαζον τὰς πράξεις αὐτοῦ, ὥς ἐκ τούτου ἡ πολιτικὴ του ἦτο μᾶλλον συνεπὴς μὲ τὴν μακεδονικὴν νοοτροπίαν, καθ' ἣν οἱ ἡττώμενοι ἐθεωροῦντο ὄχι ὥς κατακτηθέντες ἐχθροὶ, ἀλλ' ὥς φίλοι προσκτηθέντες, παρὰ μὲ τὴν περὶ φυλῆς θεωρίαν τοῦ

¹ Πρβ. W. Kolbe, Das Weltreich Alexanders des Gr., Sonder-Abdruck aus Weihnachts-gabe Rostoker Universitätslehrer 8.

² Δ. Κανατσούλη, Ἡ Μακεδονία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρχελαοῦ, Θεσσαλονίκη 1964, 27.

³ Ὁ ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς Ἀντισθένης παραδίδεται (Διογένης Λαέρτις VI, 1, 18) ὅτι ἔγραψε βιβλίον «Περὶ βασιλείας» ἢ «Ἀρχέλαος», ἐνθα ἠσχολεῖτο μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ μοναρχικοῦ πολιτεύματος, τὸν Ἀρχέλαον δὲ παρουσιάζει ὥς χαρακτηριστικὸν ὑπόδειγμα μονάρχου, συμφώνως πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα εἶχε μορφώσει ἡ Κυνικὴ Σχολὴ περὶ μοναρχίας. Βλ. Δ. Κανατσούλη, Ὁ Ἀρχέλαος καὶ αἱ μεταρρυθμίσεις του ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλονίκη 1948, 112.

⁴ Σούδα λεξικὸν ἐν λ. Αἰλίαν. π. ἰστ. XIV, 11.

⁵ Βλ. H. Berve, ἑ.ἀ. I, 67/8. II, 35 κέ., ἀρ. 71. 288 κέ., ἀρ. 583. Εἰς τὴν εὐνοίαν αὐτὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τοὺς Κυνικοὺς ὠφείλετο καὶ τὸ φιλοτεχνηθὲν ἀργότερον ἀνέκδοτον περὶ συναντήσεως τοῦ Κυνικοῦ Διογένηος μὲ αὐτὸν (Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 2, 1), H. Berve, ἑ.ἀ. II, 417/8, ἀρ. 22.

Ἀριστοτέλους. Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον ἔσχεν ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ διὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ κράτους καὶ τὸν τρόπον διακυβερνήσεως τῶν ὑποταχθέντων λαῶν, ἦτο ἀσφαλῶς ἡ λογικὴ τῶν πραγμάτων. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην, ὁ ὁποῖος ἐθεώρει τὸν Ἑλληνισμόν ἱκανὸν νὰ κυριαρχήσῃ τῶν βαρβαρικῶν λαῶν διὰ τοῦ ἀνωτέρου πολιτισμοῦ, ἐβλεπεν ὅτι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Μακεδόνων δὲν ἐπῆρκει διὰ τὴν διακυβέρνησιν τῆς ἀχανοῦς αὐτοκρατορίας, αἱ συνεχῶς δὲ στρατολογούμεναι δυνάμεις ἐκ τῆς Μακεδονίας φυσικὸν ἦτο νὰ ἐξαντληθοῦν, προτοῦ ἀχθοῦν ἀκόμη εἰς πέρας τὰ μεγαλεπήβολα στρατιωτικά του σχέδια. Αἱ δυνάμεις αὐταὶ μὲ τὸν ἀνώτερον ὀπλισμὸν καὶ τὴν ἀνωτέραν στρατιωτικὴν πολεμικὴν καὶ τέχνην ἦσαν μὲν ἐπαρκεῖς νὰ συντρίψουν τὰς μεγάλας στρατιάς τοῦ Δαρείου καὶ νὰ ἐξουδετερώσουν τοὺς πολεμικοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἦσαν ὅμως ἱκαναὶ νὰ διατηρήσουν ἐπὶ πολὺ τὰ κτηθέντα καὶ νὰ κυβερνήσουν τὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ σκέψις αὕτη τὸν ἔφερε εἰς τὴν ὀρθὴν ἀπόφασιν νὰ χρησιμοποίησιν τὴν ἀνεξάντλητον δύναμιν τῶν λαῶν τῆς Ἀσίας (ιδίως τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰράν) διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν τεραστίων προβλημάτων, πού ἐδημιούργησεν ἡ ἐκστρατεία. Οὕτω τὸ 326 π.Χ.¹ ἔδωκε τὴν διαταγὴν νὰ στρατολογηθοῦν 30.000 νέοι ἱρανικῆς καταγωγῆς ἐκ τῶν ἐκλεκτοτέρων καὶ νὰ ἐξοπλισθοῦν καὶ νὰ ἐκπαιδευθοῦν κατὰ τὸν μακεδονικὸν τρόπον. Οὗτοι, οἱ γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα «ἐπίγονοι»², ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἐπέστρεψεν ἐκ τῆς Ἰνδικῆς ἐκστρατείας, ἐνετάχθησαν εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν καὶ ἔλαβον τὸν τιμητικὸν τίτλον «πεζέταιροι». Ἡ ἐκ τῆς ἀποφάσεως ταύτης τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς προθεσείας του νὰ ἀπολύσῃ καὶ ἐπαναπατρίσῃ τοὺς ἀπομάχους προκληθεῖσα ἀνταρσία τῶν Μακεδόνων εἰς τὴν Ὡπιν κατεστάλῃ πρὸ τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς ἰσχυρᾶς προσωπικότητός αὐτοῦ. Συνέπεια τούτου ἦτο νὰ ἐπέλθῃ

¹ Ὁ χρόνος, καθ' ὃν ὁ Ἀλέξανδρος ἔδωκε τὴν ἐντολὴν τῆς στρατολογίας τῶν Ἀσιανῶν καὶ ἐντάξεως αὐτῶν εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν, ἀμφισβητεῖται. Ὁ E d. M e y e r, *Kleine Schriften*, Halle 1910, 301 (πρβ. καὶ K a e r s t, *Geschichte des Hellenismus* I³, 419. W e i g a l l, *Alexandre* 411) πιστεύει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ στρατοῦ ἔδωκε τὴν διαταγὴν μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Περσепόλεως τὸ φθινόπωρον τοῦ 330 π.Χ., ὁ W i l c k e n, *Alexander* 175, μετὰ τὴν ἀφίξιν του εἰς τὸν Ὑφασιν καὶ τὴν ἀρνήσιν τοῦ στρατοῦ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ περαιτέρω, δὲν δύναται ὅμως νὰ προσδιορίσῃ τοῦτο ἐπακριβῶς. Τὴν αὐτὴν περίπου γνώμην ἔχουν καὶ οἱ B e r v e, *Das Alexanderreich* I, 152, καὶ A l t h e i m, *Alexandre et l'Asie* 112/3. Πιθανώτερά μοῦ φαίνεται ἡ ἄποψις τοῦ B e n g t s o n, *Griech. Geschichte* 336, ὁ ὁποῖος ὀρίζει τὸ ἔτος 326 π.Χ. (τὸ 327 π.Χ. οἱ H a m m o n d, ἔ.ἀ. 626 καὶ S c h a c h e r m e y r, ἔ.ἀ. 404. 405), δηλ. περὶ τὴν ἀρχὴν τῆς Ἰνδικῆς ἐκστρατείας. Τότε χιλιάδες Περσῶν, Βάκτρων, Σογδιανῶν, Δαῶν καὶ Σακῶν εἶχον ἐνταχθῇ εἰς τὸν μακεδονικὸν στρατὸν (Ἀρρ. Ἀνάβ. V, 12, 2).

² Ἀρρ. ἔ.ἀ. VII, 6, 1. 8, 2. Ὁ Πλούταρχος, Ἀλέξ. 71, καλεῖ τοὺς Ἀνατολίτας αὐτοὺς ὄχι ἐπιγόνους, ἀλλὰ «παῖδας», ὁ δὲ Διόδωρος XIV, 108, 1 καὶ Ἰουστίνος XII, 12, 1 Πέρσας.

συμφιλίωσις¹ τῶν Μακεδόνων καὶ Περσῶν, οἱ ὅποιοι τοῦ λοιποῦ ἀπὸ κοινοῦ θὰ ἐκυβέρνην τὸ ἀσιατικὸν κράτος. Καὶ αὐτὰ μὲν ἦσαν τὰ στρατιωτικὰ μέτρα, μὲ τὰ ὅποια ἐπίστευεν ὅτι καὶ τὰ κοσμοκρατορικά του σχέδια θὰ ἔφερεν εἰς πέρας καὶ τὴν ἐσωτερικὴν τάξιν καὶ εἰρήνην θὰ διησφάλιζεν.

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διοικητικὴν πολιτικὴν τῶν καταλαβανομένων χωρῶν ἠκολούθησεν ἀντίθετον ὁδὸν ἀπὸ ἐκείνην, ποῦ προσεδόκα ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Ἀλέξανδρος πολὺ ἐνωρὶς κατενόησεν ὅτι ἡ ἀσφαλεστέρα ἐγγύησις διὰ τὴν διακυβέρνησιν καὶ διατήρησιν τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ ἑτερογενῶν πληθυσμῶν ἦτο ὄχι ἡ ἐνιαία ἐπιβολὴ τῆς ἐξουσίας τοῦ κυριάρχου, ἀλλὰ ἡ προσαρμογὴ τῶν διαφορῶν τύπων τῆς ὑποτελείας πρὸς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν κατάστασιν τοῦ ὑποταχέντος λαοῦ. Δι' αὐτὸ τὰς ἀπελευθερωθείσας ἑλληνικὰς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας ἄφησεν αὐτονόμους καὶ ἐλευθέρως σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴν δημοκρατικὴν ἀντίληψιν τοῦ κυβερνάσθαι², ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ἀσιατικῶν καὶ ἀφρικανικῶν λαῶν ἐπιμελῶς ἀπέφυγε νὰ θίξῃ τὸ ἐθνικὸν ἢ θρησκευτικὸν τῶν φρόνημα. Εἰς τὴν Καρίαν π.χ. ὄχι μόνον δὲν ἐξηφάνισε τὴν ἐθνικὴν ζωὴν τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὴν πολιτικὴν διοίκησιν ἄφησεν εἰς χεῖρας τῶν ἰθαγενῶν³. Εἰς τὰς πόλεις τῆς Φοινίκης⁴ καὶ τῆς Καρίας⁵ ἀνεγνώ-

¹ Μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ (W. W. T a r n, CAH VI, 437 καὶ Alexander the Great and the Unity of mankind ἐν The Raleigh Lecture of History, Proc. Brit. Acad. 19 (1933) 123 κέ. καὶ Alexander the Great II, 399-449. C. h. A. R o b i n s o n, Alexander the Great and the Barbarians ἐν Classical Studies presented to E. Capps, Princeton 1936, 298 κέ. W. K o l l e, Die Weltreichsidee Alexanders des Grossen, Freiburg. Wiss. Geselsch. 25 (1936) 1. 24. M. H. F i s c h, Alexander and Stoics ἐν AJP 58 (1937) 59 κέ. κ.ά.) εἰς τὴν συμφιλίωσιν αὐτὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὡς καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐπιδιωχθεῖσαν ἀνάμιξιν τῶν λαῶν (Μακεδόνων καὶ Περσῶν) διαβλέπουν τὴν πρώτην προσπάθειαν τῆς ἀρχαιότητος περὶ μιᾶς πανανθρωπίνου κοινωνίας. Βλ. ἀκόμη U. W i l c k e n, Die letzten Pläne Alexanders des Gr. ἐν S-B Berl. Akad. 1937, ἀρ. XXIV, 198 κέ. καὶ H. B e r v e, Die Verschmelzungspolitik Alexanders des Gr. ἐν Klio 31 (1938) 161 κέ.

² Βλ. π.χ. H. B e r v e, ἐ.ά. I, 249 κέ. E h r e n b e r g, Alexander and the Greeks 2 κέ. B e n g t s o n, ἐ.ά. 317. T a r n. ἐ.ά. II, 199-232. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολον, ἂν αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας ὑπῆχθησαν εἰς τὸν Κορινθιακὸν σύνδεσμον, ὡς οἱ παλαιότεροι ἐπίστευον καὶ τινες τῶν μεταγενεστέρων ἱστορικῶν (E d. M e y e r, ἐ.ά. 249, ὑποσημ. 1. B e r v e, ἐ.ά. I, 250 καὶ Griechische Geschichte II, 173. J. K a e r s t, Geschichte des Hellenismus, Berlin 1927, I³, 344/5. W i l c k e n, Alexander der Grosse 82 καὶ Griechische Geschichte 175).

³ App. Ἀνάβ. I, 23, 7/8. Πλούτ. Ἀλέξ. 22. Βλ. B e r v e, ἐ.ά. I, 255 καὶ II, 11, ἀρ. 20. B e n g t s o n, ἐ.ά. 318.

⁴ App. Ἀνάβ. II, 20. Πολυδεύκ. Ὀνομαστ. VI, 105. Βλ. B e r v e, ἐ.ά. I, 284 καὶ Griechische Geschichte II, 179. A. W e i g a l l, ἐ.ά. 234/5. S c h a c h e r m e y e r, ἐ.ά. 185.

⁵ App. Ἀνάβ. II, 22, 2. Διόδ. 6, 27. Πρβ. καὶ Διόδ. XIX, 79, 4 καὶ Στέφ. Βυζάντ. ἐν λ. Πασικράτης ἀρ. 9. Βλ. B e r v e, ἐ.ά. I, 286/7. S c h a c h e r m e y e r, ἐ.ά. 185.

ρισεν ἀπλῶς τοὺς βασιλεῖς των ὡς ὑποτελεῖς του, ὅπως εἰς τὰς Ἰνδίας ἀργότερον τὸν Πῶρον καὶ τὸν Ἀβισάρην¹. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐνεφανίσθη ὡς Φαραὼ καὶ θεὸς (υἱὸς τοῦ Ἄμμωνος Διός)², εἰς τὴν Βαβυλῶνα ὡς βασιλεὺς τῆς πόλεως³, εἰς τοὺς Πέρσας ὡς ἀπόγονος τῶν Ἀχαιμενιδῶν καί, κατὰ μίαν μεταγενεστέραν ὄχι ὁμῶς πολὺ ἀξιόπιστον παράδοσιν⁴, εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ ἡσπασθὴν τὸν Ἰουδαῖον ἀρχιερέα καὶ ἀνήλθε εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Θεοῦ καὶ προσεκύνησε⁵.

Διὰ τῆς φιλελευθέρας αὐτῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς (τῆς Αἰγύπτου) καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν κατὰ τόπους θεσμῶν αὐτῶν ἱκανοποιεῖτο μὲν ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία τῶν λαῶν καὶ ἡμβλύνετο πῶς τὸ πνεῦμα ἀντιστάσεώς των κατὰ τοῦ κατακτητοῦ, δὲν ἦτο ὁμῶς δυνατόν διὰ τοῦ τρόπου τούτου νὰ κυβερνηθῇ σταθερῶς μία ὁλόκληρος αὐτοκρατορία. Ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς ἐκ τῶν γνωστῶν ἐν Ἑλλάδι τύπων διακυβερνήσεως ἡδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τοὺς λαοὺς αὐτοὺς, οἱ ὅποιοι ἀπὸ αἰώνων εἶχον ἐξοικειωθῇ μὲ τὸν ἀσιατικὸν δεσποτισμὸν, ἀπεφάσισε νὰ διατηρήσῃ τὸ δεδοκιμασμένον καθεστῶς τῆς ἀσιατικῆς ἀπολυταρχίας, προσαρμόζων τοῦτο πρὸς τὰς νέας συνθήκας καὶ τὰς σὺν τῷ χρόνῳ διαμορφουμένας κοσμοκρατορικὰς του ἰδέας. Ἔτσι μετὰ τὴν τελειωτικὴν νίκην κατὰ τοῦ Δαρείου εἰς τὰ Γαγγάμηλα ἀνεκηρύχθη ὑπὸ τοῦ στρατοῦ «*βασιλεὺς τῆς Ἀσίας*»⁶ καὶ κατ' ἀκολουθίαν διάδοχος τῶν Ἀχαιμενιδῶν. Διὰ

¹ Ἀρρ. Ἀνάβ. V, 19, 3. 29, 4/5. Πρβ. καὶ Curt. VIII, 14, 15. X, 1, 20/1. Διόδ. XVII, 89, 6. Πλούτ. Ἀποφθ. Ἀλεξ. 31, p. 181e. Epit. Mett. 61. Βλ. Berve, ἔ.ἀ. I, 287 κέ.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. III, 1, 4 κέ. Στράβ. XVII, 1, 43, p. 814 καὶ Πλούτ. Ἀλέξ. 27. Βλ. Wilcken, ἔ.ἀ. 104 κέ. καὶ Griech. Geschichte 177/8. Weigall, ἔ.ἀ. 262 κέ. Schachermeyr, ἔ.ἀ. 198 κέ. Bengtson, ἔ.ἀ. 320 κέ. N. G. Hammond, A History of Greece to 322 B. C., Oxford 1959, 640. Δασκαλάκη, ἔ.ἀ. 64 κέ.—Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ οἱ Πτολεμαῖοι κατόπιν μέχρι τοῦ τέλους τῆς δυναστείας ἐμφανίζονται εἰς τὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα ὡς θεοὶ-Φαραῶ.

³ Βλ. Kaerst, ἔ.ἀ. I³, 398. Wilcken, Alexander 129/30. Hammond, ἔ.ἀ. Ἐν τούτοις ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων (Βλ. π.χ. Bengtson, ἔ.ἀ. 323 καὶ F. Altheim, Alexandre et l'Asie 89) ἀμφισβητεῖται ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ του ἠνώθη τὸ στέμμα τῆς Βαβυλῶνος.

⁴ Ἰωσηφ. Ἀρχαιολ. Ἰουδ. XI, 313. Βλ. F. Pfister, Eine jüdische Grundgeschichte Alexanders mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem ἐν S-B Heidelberg 1914 καὶ W. W. Tarn, Alexander the Great 41.

⁵ Τὴν ἰδίαν ἀνεξιθρησκείαν ἐδείξε παλαιότερον καὶ ὁ Κύρος Β' ἐναντὶ τῶν Ἑβραίων, ὅτε οὗτος κατανικήσας τοὺς Βαβυλωνίους ἐπέτρεψε (538 π.Χ.) τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ ἐν Ἱερουσαλὴμ, πρᾶγμα πού ἀπέσπασε τὴν αἰωνίαν εὐγνωμοσύνην τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. E. d. Meyer, Geschichte des Altertums (1939), IV³, 1, 172.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 34. Βλ. H. Bengtson, Die Strategie in der hellenistischen Zeit, τόμ. I, 35. 94, 1.

τῆς οἰκειοποιήσεως τοῦ τίτλου αὐτοῦ¹ ἐνομιμοποιεῖτο πλέον ἢ κυριαρχία του ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς Ἀσίας, τ.ἐ. τοῦ περσικοῦ κράτους, ὅπως ὁ ἴδιος ἄλλωστε μετὰ τὴν μάχην τῆς Ἰσσοῦ εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Δαρεῖον τὸ ἀπήτησε² καὶ ἡ προφητεία τοῦ Γορδίου τὸ ὑπέσχετο³. Ὡς διάδοχος τῶν Ἀχαιμενιδῶν ἀπέκτα τὴν ἀπόλυτον δύναμιν ἐναντι τῶν λαῶν τοῦ περσικοῦ κράτους, ὡς αὕτη ἡσκεῖτο ἄλλοτε ὑπὸ τῶν βασιλέων τῆς Περσίας⁴, καὶ καθίστατο ἀπολυταρχικὸς μονάρχης τῆς Ἀσίας. Ἡ Ἀσία δὲν ὑπήχθη εἰς τὸ βασίλειον τῆς Μακεδονίας, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ Μακεδονία ἦτο τμῆμα τοῦ ἀσιατικοῦ κράτους. Τὰ δύο αὐτὰ τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας ἐξηκολούθουν παραλλήλως ὑφιστάμενα καί, ὅπως ἡ Αἴγυπτος προηγουμένως, συνηνοῦντο μόνον ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Ἀλέξανδρος διὰ τοὺς Μακεδόνας, ἀκόμη καὶ ὅταν εὑρίσκοντο ἐκτὸς τῆς Μακεδονίας, ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὁ *βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων*, διὰ τοὺς Ἀσιάτας ὅμως ὁ μέγας βασιλεὺς τῆς Ἀσίας. Τὸν διαχωρισμὸν τοῦτον βλέπομεν σαφῶς εἰς τὴν συνήθειαν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κούρτιος Ροῦφος (VI, 6, 6), νὰ χρησιμοποιοῖ ἀπὸ τοῦ 330 π.Χ. τὴν μακεδονικὴν σφραγίδα διὰ τὰ ἔγγραφα τὰ ἀποστελλόμενα εἰς τὴν Εὐρώπην, τὴν σφραγίδα ὅμως τοῦ Δαρείου διὰ τὰ προοριζόμενα διὰ τὴν Ἀσίαν⁵. Οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος ὑπὸ τὴν τριπλὴν ιδιότητά του, ὡς βασιλέως τῶν Μακεδόνων, ὡς ἡγεμόνος τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου καὶ ὡς βασιλέως τῆς Ἀσίας, ἐκυβέρνηα ὁλόκληρον τὴν αὐτοκρατορίαν μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του. Βεβαίως μὲ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρόνου καὶ καθ' ὅσον οὗτος καθίστατο ἀπολυταρχικώτερος, ἡ τριαδικὴ αὐτῇ ἐξουσία μετεβάλλετο.

Διὰ νὰ μὴ μείνῃ ὅμως ἡ ἐντύπωσις παρ' ὅλα ταῦτα εἰς τοὺς Ἀνατολίτας ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ξένου κυριάρχου, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς ἐσφετερίσθη τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως τῆς Ἀσίας, ὁ Ἀλέξανδρος εἰσήγαγεν ἀνατολικὰς τινας συνηθείας καὶ τὴν περσικὴν ἔθιμοτυπίαν εἰς τὴν αὐλήν του, αἱ ὁποῖαι προσέδιδον ἰδιαίτεραν μεγαλοπρέπειαν καὶ γόητρον εἰς τὸν μονάρχην, αὐτὸν δὲ ἐνεφάνιζον ὡς συνεχιστὴν τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν. Τοιαῦται ἦσαν: ἡ χρῆσις χρυσοῦ θρόνου⁶ κατὰ τὰς ἐπισήμους δεξιώσεις καὶ τελετάς,

¹ Τὸν περσικὸν ὅμως τίτλον «*βασιλεὺς τῶν βασιλέων*», τὸν ὁποῖον καὶ ἄλλοι ἀνατολικοὶ δεσπότηαι, ὡς ὁ Τυγράνης τῆς Ἀρμενίας, ἔλαβον, ὁ Ἀλέξανδρος οὐδέποτε ἐχρησιμοποίησε. Πλούτ. Δημήτρ. Πολυορκ. 25.

² Ἀρρ. Ἀνάβ. II, 14, 8: *ὡς νῦν ἐμοὶ τῆς Ἀσίας ἀπάσης κυρίου ὄντος*. Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς δέον νὰ θεωρηθῇ γνήσιον καὶ ὄχι πλάσμα τοῦ συγγραφέως.

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. II, 3, 6: *ἄρξαι τῆς Ἀσίας*.

⁴ Περί τοῦ βασιλέως τῶν Ἀχαιμενιδῶν καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ αὐτῶν βλέπε Kaerst, *Ε.ἀ. I*, 548-556 (Beilage V).

⁵ Berve, *Das Alexanderreich I*, 53. Wilcken, *Ε.ἀ. 231*.

⁶ Εφίπ. (ἀπόσπ. 3) παρὰ Ἀθην. X, 434a. XII, 537d.

ἡ χρησιμοποίησις τοῦ περσικοῦ βασιλικοῦ τίτλου καὶ τῆς σφραγίδος τοῦ Δαρείου εἰς τὰ δημόσια ἔγγραφα, ἡ διατήρησις τοῦ περσικοῦ *εἰσαγγελέως* (ἄρχιθαλαμηπόλος)¹ κατὰ τὰς ἐπισήμους ἀκρούσεις², ἡ ἀποκατάστασις δι' ἐνδοπολιτικούς λόγους τοῦ βασιλικοῦ *χαρεμίου*³ μετὰ πολυαριθμῶν εὐνούχων⁴, ἡ ἐπιβολὴ ποινῶν κατὰ τὸ ἰσχύον ἀσιατικὸν δίκαιον (θανάτωσις διὰ ροπάλου, ἀνασκολοπισμοὶ καὶ ἀκρωτηριασμοὶ κ.λ.π.⁵), μία ἀνάμικτος μακεδονικὴ στολὴ⁶ (ἡ μακεδονικὴ χλαμὺς καὶ ἡ καυσία⁷ - περσικὸς διάλευκος χιτῶν, πορφυροῦν διάδημα καὶ σκῆπτρον⁸) κατὰ τὰς ἐμφανίσεις τοῦ βασιλέως ἐνώπιον τῶν Ἀσιατῶν, περσικὴ πολυτέλεια καὶ μεγαλοπρέπεια⁹, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἄλλοτε ἀπεδοκίμαζε¹⁰, καὶ τέλος ἡ *προσκύνησις* τῶν ὑπηκόων ἐνώπιον τοῦ βασιλέως. Ἡ εἰς τὸ *βαρβαρικώτερον* αὕτη *μετακίνησις* τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀφεώρα εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ μὲ τοὺς βαρβάρους, ὅχι μὲ τοὺς Μακεδόνas καὶ τοὺς Ἕλληνας. Παρ' ὅλα ταῦτα ὁ Ἀλέξανδρος εἰς ταύτην προέβη μετὰ μεγίστης περισκένεως, φοβούμενος ἀντίδρασιν ἐκ μέρους τῶν Μακεδόνων, οἱ ὅποιοι οὐδόλως θὰ ἤθελον νὰ ἐμφανίζετο ὁ βασιλεὺς τῶν ὡς ἀνατολίτης δεσπότης. Ὅταν ὅμως τὸ 327 π.Χ. εἰς τὰ Βάκτρα ἀπεπειράθη νὰ ἐπιβάλλῃ ἐκτὸς τῶν Περσῶν καὶ εἰς τοὺς Μακεδόνas καὶ τοὺς Ἕλληνας τὴν προσκύνησιν, ἡ ὁποία διὰ μὲν τοὺς Πέρσας ἦτο ἐνδειξὶς ταπεινῆς δουλοφροσύνης¹¹ πρὸς τὸν δεσπότην, διὰ τοὺς Ἕλληνας ὅμως ἐκδήλωσις βαθυτάτου σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον, προσέκρουσεν εἰς τὴν ἄκαμπτον ἀντίστασιν τῶν Μακεδόνων καὶ τοῦ φιλοσόφου Καλλισθένους καὶ ἠναγκάσθη ἐν τέλει νὰ παραιτηθῇ τῆς προσπαθείας¹², οὐδέ-

¹ Βλ. Ἡρόδοτ. III, 84. Διόδ. XVI, 47, 3.

² Χάρης ἀπόσπ. 16. Βλ. Kanatsulis, ἔ.ἀ. 61, ὑποσημ. 6.

³ Ὁ ἴδιος χρῆσιν τοῦ χαρεμίου δὲν ἔκαμνε ἢ τοῦλάχιστον, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Διόδωρος XVII, 77, 5 κέ., *σπανίως*.

⁴ Διόδ. XVII, 77, 6. Curt. VI, 6, 6. Iust. XII, 3, 10. Πρβ. καὶ Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 24, 2.

⁵ Ἀρρ. Ἀνάβ. IV, 7, 4. Curt. VII, 11, 23. Epit. Mett. 17.

⁶ Πλούτ. Ἀλέξ. 45.

⁷ Ἐπιπ. ἀπόσπ. 3. Πλούτ. Ἀλέξ. 26. Εὐμέν. 6. 8. Ἐραστ. 16, p. 760b. Πολύαιν. V, 44, 5.

⁸ Διόδ. XVII, 77, 5. Iust. XII, 3, 8. Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 22, 1. Curt. VI, 6, 4. Ἐπιπ. ἔ.ἀ. Epit. Mett. 2. Περὶ τῆς βασιλικῆς ἐν γένει ἐσθήτος τοῦ Ἀλεξάνδρου βλέπε Berne, ἔ.ἀ. I, 16/7. E. Neuffer, Das Kostüm Alexanders des Gr., Giessen 1929. Wilcken, Alexander 233/4.

⁹ Φύλαρχ. παρ' Ἀθην. XII, 537d. 539d. Αἰλιαν. π. ἰστ. IX. Πολύαιν. IV, 3, 24. Βλ. Birt, Alexander der Gr. 162. E. Neuffer, ἔ.ἀ. 35 κέ. Kaerst, ἔ.ἀ. I³, 418 κέ.

¹⁰ Πλούτ. Ἀλέξ. 20.

¹¹ Κατὰ τὸν Schachermeyr, ἔ.ἀ. 303, εἰς τοὺς Ἀνατολίτας τὴν προσκύνησιν ἐπέβαλλε πρὸ παντὸς ἡ ἀπαίτησις τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς.

¹² Ἀρρ. Ἀνάβ. IV, 10-12. Πλούτ. Ἀλέξ. 53-54. Curt. VIII, 5, 21. Iust. XII, 7, 3.

ποτε δὲ ἐπανήλθεν μετὰ ταῦτα¹. Τοὺς ἄλλους ὅμως τύπους τῆς περσικῆς μοναρχίας διετήρησε μέχρι τοῦ θανάτου του.

Διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς προσκυνήσεως καὶ τῆς ἐθιμοτυπίας τῆς περσικῆς αὐλῆς καὶ ἄλλων ἀσιατικῶν συνηθειῶν ὁ Ἀλέξανδρος, ὅπως εἶδομεν, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ γοήτρου τοῦ βασιλέως πρὸς ἐδραίωσιν τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἄλλ' ὅτι ἴσχυε διὰ τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἰσαχθῇ καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Οὕτε εἰς τὴν Ἑλλάδα οὐτε εἰς τὴν Μακεδονίαν ἠδύνατο ὁ Ἀλέξανδρος νὰ ἐμφανισθῇ ὡς βασιλεὺς τῆς Ἀσίας καὶ μάλιστα μὲ ἀνατολικὰς συνηθείας καὶ ἀντιλήψεις. Εἰδικώτερον τὴν Ἑλλάδα οὐτε καὶ ὡς βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας ἠδύνατο νὰ κυβερνᾷ. Ἡ δὲ ιδιότης του ὡς ἡγεμόνος τοῦ Κορινθιακοῦ συνδέσμου δὲν ἐξησφάλιζε τὴν κυριαρχίαν του ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, ὅχι μόνον διότι εἰς τὸν σύνδεσμον δὲν περιλαμβάνοντο ὅλαι αἱ ἐλληνικαὶ πόλεις, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διότι ἡ ἀποστολὴ του ὡς στρατηγοῦ - αὐτοκράτορος τῶν Ἑλλήνων εἶχε τὴν ἔννοιαν τῆς προσωρινότητος, μέχρι δηλ. τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ κατὰ τῶν Περσῶν πολέμου. Ὁ ἴδιος μάλιστα μετὰ τὴν κατάληψιν (330 π.Χ.) τῆς τελευταίας περσικῆς πρωτεύουσας, τῶν Ἐκβατάνων, διὰ τῆς ἀπολύσεως τῶν ἐλληνικῶν συμμαχικῶν τμημάτων τοῦ στρατοῦ του ἐθεώρησε λήξασαν τὴν ἀποστολήν του. Ἐκτοτε² μικρὰν σημασίαν ἔδιδεν εἰς τὸ συνέδριον καὶ ἐν τέλει τὸ ἡγνόντην, ὅταν τὸ 324 π.Χ. ἔδωκε τὴν ἐντολήν του ἐπαναπατρισμοῦ τῶν ἐξορίστων εἰς τὰς ἐλληνικὰς πόλεις. Οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ ἡγεμῶν τοῦ Πανελληνίου συνεδρίου

¹ Ἡ προσκύνησις ἦτο παμπάλαια ἀνατολικὴ συνήθεια, ἡ ὁποία εἰς τοὺς Πέρσας εἰσῆλθη ὑπὸ τοῦ Κύρου τοῦ πρεσβυτέρου (Ἡρόδοτ. III, 86. VII, 136. VIII, 118. Ξενοφ. Κύρ. παιδ. VIII, 3, 14), ἀπὸ τῶν νεωτέρων δὲ Περσῶν παραληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰς τοὺς Ρωμαίους.

² Οὕτε οἱ ἐλληνιστικοὶ μονάρχαι εἰσῆγαγον κατόπιν τὴν προσκύνησιν, ἀλλ' οὐτε καὶ οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες μέχρι τοῦ Διοκλητιανοῦ. Περί τῆς προσκυνήσεως ἐν γένει, ἡ ὁποία πολλὰκις ἀπασχόλησε τοὺς νεωτέρους ἐρευνήτας, βλ. Meyer, Alexander der Grosse u. die absolute Monarchie 314 κέ. καὶ Geschichte des Altertums IV², I, 36. Birt, Alexander 440 κέ. (βλ. καὶ 187 κέ.). Berve, Das Alexanderreich II, 191 κέ., ἀρ. 408. Kaerst, ἑ.ἀ. I², 444 κέ. Wilcken, Alexander der Gr. 157 κέ. E. Taylor, The «proscynesis» and the Hellenistic Ruler Cult ἐν J.H.St. 47 (1927) 53 κέ. R. Andreotti, Il problema politico di Alessandro Magno 1933. 142, παρτ. 2. G. G. Richards, Cl. Rev. 48 (1934) 168 κέ. Br. Meissner, Der Kuss im alten Orient ἐν S-B Berl. Akad. 1934, ἀρ. XXVIII, 922 κέ. A. Alföldi, Rh. Mus. 49 (1934) 40 κέ. E. Altheim, Alexandre et l'Asie 112 κέ. Schachermeyr, Alexander 318 κέ. Ἀπ. Δασκαλάκη, Ἡ θεοποίησις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τὰ σχέδια ἐλληνοασιατικῆς αὐτοκρατορίας 86 κέ. A. P. Burn, Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ἡ ἐλληνιστικὴ αὐτοκρατορία (ἐλλ.ν. μετάφρασις) 1963, 178 κέ.

² Βλ. U. Wilcken, Alexander der Grosse u. der Korinthische Bund ἐν S-B Preuss. Akad. 1922, 113 κέ. 117.

μετεβάλλετο εἰς κυρίαρχον τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Τοῦτο φυσικὸν ἦτο νὰ προκαλέσῃ σφοδράς ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, τὰς ὁποίας ὁμως ὁ Ἀλέξανδρος, ἔχων κατὰ νοῦν νέα μεγαλεπήβολα σχέδια, ἤθελεν ὁπωσδήποτε νὰ ἀποφύγῃ. Ἐσκέφθη λοιπὸν νὰ ἐφαρμόσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα κάτι ἀνάλογον μὲ αὐτό, ποῦ ἔπραξεν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἐκεῖ ἐνίσχυσε τὸν θεσμὸν τῆς ἀσιατικῆς βασιλείας τοῦ διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ἀνατολικῶν συνηθειῶν καὶ ἀντιλήψεων, ἐδῶ θὰ ἐξύψωνε τὴν προσωπικότητά τοῦ διὰ τῆς θεοποιήσεως. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες, ὅ,τι θὰ ἤρνοῦντο εἰς τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρον, δὲν θὰ ἐτόλμων νὰ μὴ τὸ πράξουν διὰ τὸν θεὸν Ἀλέξανδρον. Ἡ θεοποίησις δὲ θνητῶν καὶ ἡ ἀπονομή θείων τιμῶν εἰς ἀνθρώπους, ποῦ εὐηργέτησαν τοὺς συγχρόνους τῶν ἢ ἔπραξαν ἔργα ὑπεράνθρωπα, ἢ εἰς οἰκιστὰς πόλεων, δὲν ἦτο ἀσύνηθές τι εἰς τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν¹.

Ὁ μυθικὸς ἦρως Ἡρακλῆς ἔλαβε θέσιν μεταξὺ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν μετὰ τὸν θάνατόν τοῦ διὰ τὴν ἀρετὴν², κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς δὲ χρόνους ὁ Λύσανδρος ἐτιμήθη ζῶν ὑπὸ τῶν εὐεργετηθέντων ὑπ' αὐτοῦ ἀριστοκρατικῶν τῆς Σάμου καὶ τῶν ἰωνικῶν πόλεων ὡς θεὸς διὰ βωμῶν καὶ παιάνων³, ὁ Κλέαρχος, ὁ τύραννος τῆς ποντιακῆς Ἡρακλείας (363-352 π.Χ.), ἐτιμήθη ὁμοίως ὑπὸ τῶν ὑπηκόων τοῦ ὡς υἱὸς τοῦ Διὸς⁴, τέλος ὁ πατὴρ τοῦ Ἀλεξάνδρου Φίλιππος κατ' ἐπίδρασιν ἑλληνικὴν κατὰ τὰς ἐορτὰς τῶν γάμων τῆς θυγατρὸς τοῦ ἐτοποθέτησε τὸν ἀνδριάντα τοῦ μεταξὺ τῶν ἀγαλμάτων τῶν δώδεκα θεῶν, ἀναδεικνύων οὕτως ἐαυτὸν *σύνθρονον* τῶν Ὀλυμπίων θεῶν⁵, εἰς δὲ τὴν

¹ Ἱστορικοὶ τινες οὐχὶ ὀρθῶς πιστεῦουν ὅτι ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου ὡς καὶ ἡ ἑλληνιστικὴ λατρεία τῶν βασιλέων ἐπηρεάσθη ἀπὸ ἀσιατικὰς καὶ ἐν γένει ἀνατολικὰς ἀντιλήψεις. Βλ. G r u p p e, Griechische Mythologie u. Religionsgeschichte 1499 κέ. Lietzmann, Der Weltheiland 1909, 11.

² Ἰσοκρ. V, 132: *ὃν (Ἡρακλέα) ὁ γεννήσας διὰ τὴν ἀρετὴν εἰς θεοὺς ἀνήγαγε*.

³ Δουῖρις παρὰ Πλουτ. Λύσανδρ. 18. Βλ. E. K o r n e m a n n, Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte ἐν Klio 1 (1901) 54. E d. M e y e r, ἔ.ἀ. 305. A. D. N o c k, Harv. Stud. in Cl. Philol. 41 (1930) 60. U. W i l c k e n, Alexander 197. J. Smit, Leven van Lysander εἰς Σχόλια Πλουτάρχου 1939, 176 κέ. M. P. N i l s s o n, Geschichte des griech. Religion. II (1950) 132 κέ. Ἐν τούτοις τινὲς τῶν ἐρευνητῶν διὰ πολλοὺς λόγους ἀμφιβάλλουν, ἂν ὁ Λύσανδρος δύναται νὰ θεωρηθῇ πρόδρομος τῆς ἑλληνιστικῆς λατρείας τῶν βασιλέων, ἢ οὐδεμίαν σημασίαν δίδουν εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Δουῖριδος, ἱστορικοῦ μετριοτάτης ἀξίας (Βλ. F r. T a e g e r, Hermes 72 (1937) 358, πρτ. 4. W. W. T a r n, ἔ.ἀ. II, 360, ὑποσημ. 3 καὶ Ἀ. π. Δ α σ κ α λ ά κ η, ἔ.ἀ. 150). Ἀσχέτως πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην, ἡ ὁποία νομιζομεν ὅτι δὲν εἶναι ὀρθή, ἡμᾶς δὲν ἐνδιαφέρει, ἂν τὸ παράδειγμα τοῦ Λυσάνδρου ἐπέδρασεν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς τὴν θεοποίησιν τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλέων, ἀλλ' ἂν τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐκδήλωσις τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως περὶ θεοποιήσεως ἀνθρώπων.

⁴ Σοῦδα λεξικὸν ἐν λ. Κλέαρχος. Iust. XVI, 5, 8-12.

⁵ Διοδ. XVI, 92, 5. Περὶ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Φίλιππος διὰ τὴν λατρείαν τῶν βασιλέων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, βλέπε A. M o m i g l i a n o, Filippo il Macedone, Saggio nela storia greca del IV secolo av. Cr., Firenze 1934, 177 κέ.

Ἐφεσον ἐστῆθη ὁμοίως εἰκὼν τοῦ ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τοῦ ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ἔνθα προσεφέροντο εἰς αὐτὸν θεῖαι τιμαί. Αὐτὸς ὁ Ἰσοκράτης, προτρέπων τὸν Φίλιππον εἰς τὸν κατὰ τῶν Περσῶν πόλεμον, ἔλεγεν ὅτι, ἂν ἀναγκάσῃ τοὺς βαρβάρους νὰ εἰλωτεύουν εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τὸν μέγαν βασιλέα νὰ ἐκτελῇ ὅ,τι αὐτὸς προστάττει, τότε δὲν μένει τίποτε ἄλλο εἰς αὐτὸν παρὰ νὰ γίνῃ θεός¹. Ἄν λοιπὸν αὐτοὶ καὶ ἄλλοι ἔτυχον θεῶν τιμῶν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους των, διατὶ εἰς τὸν Ἀλέξανδρον, ὅστις καὶ κτίστης πολυαριθμῶν πόλεων ἔγινε καὶ ἔργα ὑπεράνθρωπα ἔπραξε, νὰ μὴ ἀπονεμηθοῦν ἰσόθεοι τιμαὶ καὶ νὰ μὴ ἀναγνωρισθῇ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ὡς θεός.

Τάσεις περὶ ἀποθεώσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, τ.ἐ. περὶ τῆς θείας ἀποστολῆς του, ἐξεδηλώθησαν ἤδη ἐν ἀρχῇ ἀκόμη τῆς ἀσιατικῆς του ἐκστρατείας, ὅταν κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμμωνος εἰς τὴν ὄασιν Σίβα (ἔαρ τοῦ 331 π.Χ.) ὁ προφήτης τοῦ θεοῦ (ὁ μέγας ἀρχιερεὺς) τὸν ἐχαιρέτησε ὡς υἱὸν τοῦ Ἀμμωνος - Διὸς² καὶ τὸ μαντεῖον τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὰ Δίδυμα τῆς Μιλήτου διεκήρυξε τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καταγωγὴν του³. Τὸν θρῦλον αὐτὸν ὁ Ἀλέξανδρος, ἂν καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἔτρεφεν αὐταπάτας περὶ τῆς θείας προελεύσεώς του⁴, ἐν τούτοις διὰ πολιτικούς λόγους εὐχαρίστως ἔβλεπε νὰ διαδίδεται. Τοῦτο ἦτο τὸ πρῶτον στάδιον τῆς πολιτικῆς τῆς ἀποθεώσεως του. Ὅσον ὅμως ἡ συνειδήσις τῆς ὑπερανθρώπου καὶ θείας δυνάμεώς του ἐμεγαλῶνε καὶ τὰ κοσμοκρατορικὰ του σχέδια ὁλονὸν ὀριμαζόν, δὲν τὸν ἱκανοποιεῖ πλέον ἡ θεία καταγωγὴ του, ἤθελεν ὁ ἴδιος νὰ εἶναι θεός, τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον, ἐπιστρέφων ἐκ τῆς νικηφόρου Ἰνδικῆς ἐκστρατείας, προσήγγιζε πρὸς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, τὸν ὅποιον μόνον διὰ τῆς ὑποταγῆς του εἰς τὴν θεῖαν δυνάμιν του ἤλπιζεν ὅτι θὰ συνεκράτει εἰς πειθαρχίαν καὶ θὰ ἡμπέδωνε τὴν νομιμοφροσύνην του. Οὕτω τὸ 324 π.Χ. ὁ Ἀλέξανδρος ἐξεδήλωσε τὴν ἐπιθυμίαν του⁵, ἴσως μέσῳ τοῦ συνεδρίου τῆς

¹ Ἰσοκρ. Ἐπιστ. Γ'. 5. Περί τῆς γνησιότητος τῆς ἐπιστολῆς βλέπε P. Wendland, Nachr. Gött. Gesel. 1910, 177 κέ. καὶ F. R. Wüst, Philipp II. von Makedonien u. Griechenland, München 1938, 171, 2.

² Διόδ. XVII, 51, 2-4. Πλούτ. Ἀλέξ. 28. 33. Curt. IV, 7, 25-28. Iust. XI, 11. Bl. Wilcken, Alexander 118/9. F. Oertel, Zur Ammonsohnschaft Alexanders ἐν Rh.Mus.N.F. 89 (1940) 66-74. W. W. Tarn, Alexander II, 347-359.

³ Καλλισθ. (ἀποστ. 36. 37, Scr. rer. Alex. 26 κέ.) παρὰ Στράβ. XVII, 43.

⁴ Πλούτ. Ἀλέξ. 28, 2. Bl. K. Παπαρηγόπουλου, Ἱστορία (1925) II, 92/3 Ed. Meyer, ἐ.ἀ. 304. Ἀπ. Δασκαλάκη, ἐ.ἀ. 156/7.

⁵ Τὸ πρόβλημα, ἂν ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος ἀπῆτησε τὴν ἀπόδοσιν θεῶν τιμῶν ἢ οἱ Ἕλληνες τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδος τὸ ἐζήτησαν, ἀκόμη εἶναι ἀμφισβητούμενον. Οἱ παλαιότεροι ἱστορικοὶ (D. Hogarth, The Deification of Alexander the Great ἐν Hist. Rev. 3 (1887) 317 κέ. B. Niese, Hist. Zeitschr. 79 (1897) 13 κέ. Kornemann, ἐ.ἀ. 57 κέ.) διέτύπωσαν ἐναντίον τῆς ὑπὸ τοῦ Droysen, Alexander der Gr. 463

Κορίνθου πρὸς ὅλας τὰς ἑλληνικὰς πόλεις¹, νὰ περιληφθῇ μεταξὺ τῶν θεῶν τῶν καὶ νὰ ἀποδοθοῦν θείαι τιμαὶ εἰς αὐτόν. Αἱ πλεῖστοι τῶν πόλεων μὲ ἀσθενεῖς ἀντιδράσεις τῶν ἀντιμακεδονικῶν στοιχείων ἔσπευσαν ἀμέσως νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ αὐτῆν² καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἀντιπρόσωποι αὐτῶν καταφθάσαντες εἰς τὴν Βαβυλῶνα ἐνεφανίσθησαν πρὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐστεφανωμένοι καὶ ἐστεφάνωσαν αὐτόν μὲ χρυσοὺς στεφάνους ὡς θεοροὶ ὥσάν νὰ ἐπρόκειτο περὶ θεοῦ³. Ἡ θεοποίησις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀφέωρα, ὡς ἐλέχθη, εἰς τοὺς Ἕλληνας μόνον, ὅχι δὲ καὶ εἰς

(Ἐκδ. Kröners Taschenbuch, Bd. 87), ἐκπροσωποῦμένης ἀπόψεως τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἀπόδοσις θεῶν τιμῶν προεκλήθη ἐξ ἐλευθέρως πρωτοβουλίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ὅχι κατ' ἀπαιτήσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐν τούτοις οἱ πλεῖστοι τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν πιστεύουν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐκ τῶν Ἰνδιῶν ἀπήτησε τοῦτο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας. Οὕτως ὁ Kaerst ἀποφαίνεται ὅτι αἱ ἀποφάσεις τῶν ἑλληνικῶν πόλεων νὰ τιμῇσιν τὸν Ἀλέξανδρον ὡς θεὸν ἐβασίζοντο ἐπὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ ἰδίου βασιλείας (Forschungen 26. Studien zur Entwicklung u. theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum, München Leipzig 1898, 38 καὶ Geschichte des Hellenismus I³, 484 καὶ ὑποσημ. 1). Ὁ Ed. Meyer (ἑ.ἀ. 330, ὑποσημ. 2) λέγει ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ ἐκ τῶν Ἰνδιῶν τὸ 324 π.Χ. προέβη εἰς τὴν τελευταίαν ἐνέργειαν: ἀπήτησεν ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς πόλεις νὰ τὸν περιλάβουν μεταξὺ τῶν θεῶν τῶν κοινοτῶν τῶν. Ὁμοίως καὶ ὁ Berve (Alexanderreich I, 98) δὲν ἀμφιβάλλει ποσῶς ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος τὸ 324 διὰ τοῦ Νικάνορος ἀπῆλθεν ἐπισήμως τὴν ἀπαιτήσιν νὰ τοῦ ἀποδώσιν θείας τιμᾶς. Πραγματείας περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ σημειοῦμεν προσέτι τὰς κάτωθι: Beurlier, ἑ.ἀ. 70 κέ. Jaeger, Preuss. Jahrb. 70, 100. Radet, Revue des Universités de Midi 1895, 129 κέ. Kornemann, Klio I (1901) 56 κέ. Maspero, Bibliothèque d'Égyptiologie 38, 268 κέ. R. v. Pöhlmann, Griech. Geschichte u. Quellenkunde, München 1914, 305 κέ. Wilamowitz, Alexander der Gr., Kriegsvortrag, Marburger Akademie Reden. Nr. 34, Marburg 1916, 20 καὶ Männer die Geschichte machen. Kaerst, Alexander der Gr. ἐν Die Meister in der Politik, Stuttgart 1923, 60 κέ. Herzog-Hauser, RE Supplb. IV, 808-810. G. Colin, Demosthènes et l'affaire d'Harpale ἐν REG 38 (1925) 306 κέ. P. Schnabel, Klio 19 (1925) 113 κέ. Berve, Klio 21 (1927) 179 κέ. καὶ Griech. Geschichte II, 201. W. Vollgraf, Le péan delphique à Dionysos ἐν BCH 51 (1927) 423 κέ. Wilcken, Alexander der Grosse 196 κέ. 254 κέ. καὶ Zur Entstehung des hellenistischen Königskultes ἐν S-B Preuss. Akad. 28 (1938) 303 κέ. Weigall, Alexandre 415 κέ. G. De Sanctis, Riv. di Fil. N. S. 18 (1940) 1 κέ. Schachermeyr, Alexander der Gr. 433-438, 481-486. W. Tarn, Alexander the Great II, 347-373. A. R. Burn, ἑ.ἀ. 223.

¹ Kaerst, Geschichte des Hellenismus I³, 484. Wilcken, Alexander der Gr. und der Korinthische Bund 117 καὶ Alexander der Grosse 200.

² Ὑπερείδ. Κατὰ Δημοσθ. 31. Δειναρχ. Κατὰ Δημοσθ. 94. Πλούτ. Λακων. ἀποφθ. 219c. Βιοί I' ρητ. (Λυκοῦργος 22) 842d. Πολιτ. παραγγ. 8, 6, p. 804b. Αἴλιαν. π. ἱστ. II, 19. Valer. Maxim. VII, 2 ext. 13. Διογέν. Λαέρτ. VI, 63. Πρβ. καὶ Ἀθῆν. VI, 251a. Αἴλιαν. π. ἱστ. V, 12. Πολύβ. XII, 12b, 3.

³ Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 23, 2: καὶ πρὸς βεβαίαν δὲ ἐν τούτῳ ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἦκον, καὶ τούτων πρὸς βεβαίαν αὐτοὶ τε ἐστεφανοῦμενοι Ἀλεξάνδρῳ προσήλθον καὶ ἐστεφάνουν αὐτὸν στεφάνοις χρυσοῖς, ὡς θεοροὶ δῆθεν ἐς τιμὴν θεοῦ ἀφιγμένοι.

τοὺς Μακεδόνας. Οὗτοι, μὴ ἐξοικειωμένοι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν περὶ ἀποθεώσεως θνητῶν, δὲν θὰ ἐδέχοντο ἀδιαμαρτυρήτως ταύτην. Πράγματι δὲ οἱ Μακεδόνες ἐν Μακεδονίᾳ ὄχι μόνον τὸν Ἀλέξανδρον δὲν ἐτίμησαν ὡς θεόν¹, ἀλλ' οὔτε καὶ μετὰ ταῦτα κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους τοὺς ἄλλους βασιλεῖς των². Ἐπειτα θεοποίησις ἢ ἐξύψωσις τοῦ γοήτρου τοῦ βασιλέως ὡς μέτρον πολιτικὸν οὐδὲν νόημα εἶχε, καθ' ὅσον οἱ Μακεδόνες ἦσαν ἀνέκαθεν *φιλοβασιλῆες*, τώρα δὲ καὶ φιλαλέξανδροι.

Ἄν ὁ Ἀλέξανδρος τὴν λατρείαν αὐτὴν τοῦ προσώπου του εἶχε κατὰ νοὺν νὰ καταστήσῃ κρατικὴν, δηλ. τὴν θεοποίησίν του νὰ ἐπεκτείνῃ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας του, λόγῳ τοῦ προώρου θανάτου του δὲν ἠμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν τι μὲ βεβαιότητα.

Ποία ἦτο ἡ στάσις τοῦ Ἀριστοτέλους ἔναντι τῆς πολιτικῆς αὐτῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου, οὐδεμίαν ρητὴν μαρτυρίαν ἔχομεν. Ἄν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι οὗτος εἰς τὰ Πολιτικά του III, 1284a, 3 κέ. τὴν ἰσχυρὰν καὶ μεγάλην προσωπικότητα, ἡ ὁποία ἐν τῇ πολιτείᾳ ὑπερέχει ὅλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, θεωρεῖ ὡς θεὸν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων³, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὐτός, ὅπως καὶ οἱ πλείστοι τῶν Ἑλλήνων, δὲν θὰ ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀποθέωσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου⁴. Θὰ ἀπεδοκίμαζεν ὅμως αὐτὴν, ἂν ὁ Ἀλέξανδρος ἤθελε τὴν χρησιμοποίησιν ὡς μέσον, ἵνα μεταβάλῃ ὅλους τοὺς ὑπηκόους του εἰς δούλους, ἐξομοιώνων οὕτω τοὺς Ἕλληνας μὲ τοὺς βαρβάρους.

Ἐκεῖνο ὅμως, τὸ ὁποῖον ὁ Ἀλέξανδρος ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἔφερε τὴν εἰρηνευσὴν τὴν ὀριστικὴν εἰς τὴν ἐπικράτειάν του καὶ μονίμως θὰ ἠσφάλιζε τὴν κυριαρχίαν του εἰς τὰς καταληφθεῖσας περιοχάς, ἦτο ἡ πολιτικὴ τῆς συμφιλίσεως καὶ ἀναμίξεως τῶν λαῶν, τ.ἔ. τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἱρاني-

¹ Εἰς ἄρθρον τοῦ Σούδα (ἐν λ. Ἀντίπατρος), προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς ἀποσπασματικῆς διασθεσίσης ἱστορίας τῶν διαδόχων τοῦ Ἀρριανοῦ (βλ. K ö h l e r, S-B Berl. Akad. phil. hist. Klass. 1890, 555 κέ. καὶ Kaerst, RE I, 2504), μνημονεύεται ὅτι ὁ ἀντιβασιλεὺς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐν Μακεδονίᾳ Ἀντίπατρος μόνος ἐκ τῶν διαδόχων δὲν ἤθελε νὰ καλέσῃ τὸν Ἀλέξανδρον θεόν, θεωρῶν τοῦτο ἀσεβές. Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros, ein Beitrag zur Geschichte Makedoniens in der Zeit Philipps, Alexanders u. der Diadochen, München 1940, 72.

² Βλ. U. W i l c k e n, ἐ.ἀ. 256/7. Ἡ Ἀλεξανδρολατρεία εἰς τὴν Μακεδονίαν εἰσέχθη μόνον κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους μετὰ τῆς αὐτοκρατορολατρείας, ἡ ὁποία ἡσκεῖτο ὑπὸ τοῦ κοινῶ τῶν Μακεδόνων. Βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ὕ λ η, Τὸ κοινὸν τῶν Μακεδόνων, Μακεδονικά 3 (1956) 43 κέ..

³ «ὥσπερ θεὸν ἐν ἀνθρώποις εἰκὸς εἶναι τὸν τοιοῦτον».

⁴ Ὅτι ἡ ἀπαίτησις τοῦ Ἀλεξάνδρου περὶ ἀπονομῆς θεῶν τιμῶν δὲν ἐξένιζε τὸν Ἀριστοτέλη φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι τὸν ἀξιοματικὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Νικάνορα τὸν Σταγειρίτην, τὸν φέροντα τὴν διαταγὴν τοῦ βασιλέως πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πόλεις (Διόδ. XVIII 8, 4) περὶ ἐπαναπατρισμοῦ τῶν ἐξορίστων, μὲ τὴν ὁποίαν συσχετίζεται καὶ ἡ ἀπαίτησις περὶ ἀπονομῆς θεῶν τιμῶν (βλ. B e r v e, ἐ.ἀ. I, 97), ἐξέλεξεν ὡς γαμβρὸν τῆς θυγατρὸς του.

κῆς καταγωγῆς Ἀσιατῶν. Τὴν πλήρη ὁλοκλήρωσιν ἡ πολιτικὴ τοῦ¹ αὐτῆς εὗρεν εἰς τοὺς ὁμαδικοὺς γάμους τῶν Σούσων, ὁπότε 80 ἑταῖροι καὶ 10.000 περίπου Μακεδόνες ἀξιωματικοὶ καὶ στρατιῶται ἐνυμφεύθησαν Περσίδας ἢ ἱρανικῆς καταγωγῆς γυναῖκας². Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὁ Ἀλέξανδρος ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἐγεφύρωνε τὸ ὄλονέν μεγαθυνόμενον χάσμα μεταξὺ τῶν δυσφορούντων Μακεδόνων, διὰ τὴν στρατιωτικὴν ἐξομοίωσιν τῶν Περσῶν μὲ αὐτοὺς, καὶ τῶν Περσῶν καὶ θὰ ἀποκαθίστα τὴν ὁμόνοιαν καὶ συνδιαλλαγὴν τῶν δύο λαῶν πρὸς ἀντιμετώπισιν πάσης τυχόν ἐχθρικῆς ἀντιδράσεως τῶν ἄλλων λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπίσης προσεδόκα ὅτι οἱ γόνοι ἐκ τῶν γάμων αὐτῶν θὰ ἐχρησίμευον εἰς τὸ μέλλον ὥς ἰθύνουσα τάξις εἰς τὸ νέον κράτος, ἡ ὁποία θὰ ἐνεφορεῖτο ἀπὸ τὰς ἰδικὰς του κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς ιδέας. Ἄλλα σχέδια αὐτοῦ, ὅπως ἦτο ἡ μετατόπισις Εὐρωπαίων εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τὰνάπαλιν καὶ ἡ ἀνάμιξις αὐτῶν, εὐρέθησαν ἀνεκτέλεστα μετὰ τὸν θάνατόν του εἰς τὰ καταλειφθέντα ἔγγραφα³.

Ἡ πολιτικὴ ὁμως αὐτῇ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἔναντι τῶν ἡττημένων φυσικὸν ἦτο νὰ προκαλέσῃ μεγάλον ἀναβρασμὸν εἰς τοὺς ὑπερηφάνους καὶ συντηρητικοὺς Μακεδόνας, τὴν ἀποδοκίμασιαν δὲ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ πιστεύοντος εἰς τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ὀνειρευομένου μίαν ἡγεμονίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πολιτικὴν τοῦ μαθητοῦ του, τὴν ὅποιαν οὗτος βέβαια δὲν ἐτόλμα ἀπροκαλύπτως νὰ ἐκδηλώσῃ, εἰς τὰ συγγράμματά του ὅμως, ἰδίως εἰς «τὸν Ἀλέξανδρον ἢ ὑπὲρ ἀποίκων»⁴ καὶ «περὶ βασιλείας»⁵, τὰ ὁποῖα ἀπηύθυνε κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκστρατείας εἰς τὸν βασιλέα, ἀσφαλῶς θὰ ἄφηνε νὰ διαφαίνεται, προε-

¹ Ἡ ἰδέα τῆς ἀναμίξεως τῶν λαῶν φαίνεται ὅτι ἦτο παλαιότερα καὶ ὠρίμαζεν εἰς τὸν νοῦν τοῦ Ἀλεξάνδρου βαθμιαίως εὗρε δὲ τὴν πρώτην ἐκδήλωσίν της τὴν ἀνοίξιν τοῦ 327 π.Χ. διὰ τοῦ γάμου τοῦ μὲ τὴν Βακτριανὴν Ρωξάνην. Ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος ἔλαβε καὶ ἄλλας ἀσιάτιδας συζύγους, εἰσάγων οὕτως εἰς τὴν αὐλὴν του τὴν ἀνατολικὴν συνήθειαν τῆς πολυγαμίας, τὴν πρεσβυτέραν κόρην τοῦ Δαρείου Στάτειραν (Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 4, 4 (ἐσφαλμένως Βαρσίνη). Διόδ. XVII, 107, 6. Πλούτ. Ἀλέξ. 70. Περὶ τῆς Ἀλέξ. τυχ. II, 6, p. 338d. Iust. XII, 10, 9. Μέμν. IV, 4. Iul. Valer. II, 37. 38. 39) καὶ τὴν νεωτέραν τοῦ προκατόχου τοῦ Δαρείου Ἀρταξέρξου Ὠχου Παρύσατιν (Ἀρρ., ἑ.ἀ. Φωτ. 68b, 8.).

² Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 4-8. Διόδ. XVII, 107, 6. Πλούτ. Ἀλέξ. 80. Iust. XII, 10, 9 κέ. Πρβ. καὶ Χάρην παρὰ Ἀθην. XII, 538b κέ.

³ Περὶ τῆς ὑπάρξεως τοιούτων σχεδίων γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τὸν Ἰερώνυμον εἰς τὸν Διόδωρον XVII, 4. Εἰς τὸν Πτολεμαῖον καὶ τὸν Ἀριστόβουλον παρὰ τῷ Ἀρριανῷ, Ἀνάβ. VII, 1, οὐδὲν ἀπολύτως ἀναφέρεται. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν, ὥστε νὰ θεωρήσωμεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἰερωνύμου ὡς μὴ ἀξιόπιστον.

⁴ Διογένης. Λαέρτ. V, 22. Βλ. K o e p p, Alexander u. Aristoteles 95.

⁵ Διογένης. Λαέρτ., ἑ.ἀ. Cicer. Att. VII, 49, 2.

κάλεσε τὴν ψυχρότητα αὐτοῦ, ἡ ὁποία μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ Καλλισθένους δὲν εἶχεν ἐκδηλωθῇ. Μετὰ τὸ ἐπεισόδιον ὁμοῦ τοῦ Καλλισθένους ὁ Ἀλέξανδρος, τὸν ὁποῖον αἱ ἀλλεπάλληλοι συνωμοσίαι εἶχον καταστήσει ἤδη καχύποπτον καὶ διὰ τὸν ὁποῖον πᾶσα ἀντίδρασις κατὰ τῆς ἀνατολικῆς τοῦ πολιτικῆς ἦτο ἀντίδρασις κατ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἤρχισε νὰ ὑποπτεύεται¹ καὶ αὐτὸν τὸν Ἀριστοτέλη, μὲ τὸν ὁποῖον εἰς στενὴν ἐπιστημονικὴν ἐπαφὴν εὐρίσκετο ὁ Καλλισθένης, καὶ ἐσκέφθη πρὸς στιγμὴν νὰ παραπέμψῃ καὶ τοὺς δύο εἰς τὸ συνέδριον τῆς Κορίνθου, ἵνα δικασθοῦν². Βεβαίως ἡ ἀπόφασις αὕτη, ἡ ὁποία ἐλήφθη εἰς μίαν στιγμὴν παραφόρου ἐξάψεως, οὐδέποτε ἐξετελέσθη, ἐν τούτοις ὁμοῦ ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἔπαυσε εἰς τὸ ἐξῆς νὰ θεωρῇ καὶ τὸν Ἀριστοτέλη ὅτι ἀνήκεν εἰς τοὺς ἀντιδραστικοὺς κατὰ τοῦ πολιτικοῦ του προγράμματος κύκλους, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον οὗτος εὐρίσκετο εἰς στενάς σχέσεις μὲ τὸν ἐν Εὐρώπῃ ἀντιβασιλέα τοῦ Ἀντίπατρον³, τὸν κυριώτερον ἀντιπρόσωπον τῆς φιλιππικῆς παραδόσεως καὶ ἀντιτιθέμενον σφοδρῶς κατὰ τῆς ἀνατολικῆς τοῦ πολιτικῆς⁴. Εἰς τὴν ὑπαρξιν δὲ τῶν σχέσεων αὐτῶν ἐστηρίχθη καὶ ἡ εὐρέως διαδοθεῖσα κατόπιν φήμη περὶ δηλητηριάσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τοῦ Ἀντίπατρου ἐν συνεννοήσει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, μία φήμη, ἡ ὁποία διὰ πολιτικοὺς λόγους ἐχαλκεύθη εἰς τὸ περιβάλλον τῆς Ὀλυμπιάδος καὶ διεδόθη ὑπὸ τῆς ἰδίας, ἀργότερον δὲ διὰ λόγους ἀντιζηλίας πρὸς τὴν Περιπατητικὴν Σχολὴν συμπεριελήφθη ἀπὸ τὰς σπερμολόγους φιλοσοφικὰς Σχολὰς καὶ εἰς τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν⁵.

Καὶ ἡ μὲν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν πρόωρον θάνατόν του ἀπέτυχεν κατὰ τὸ πλεῖστον, διότι οἱ διάδοχοί του οὔτε τὴν διάθεσιν εἶχον ἀλλ' οὔτε καὶ τὴν δύναμιν νὰ συνεχίσουν τὸ γιγαντιαῖον ἔργον τοῦ μεγάλου Μακεδόνα. Ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ Ἀριστοτέλους, νὰ ἡγεμο-

¹ Χάρης παρὰ Πλούτ. Ἀλέξ. 55. Valer. Maxim. VII, 2. Δίων Χρυσόστ. LXIV, 328. Διογένης. Λαέρτ. V, 4 κέ. Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros 73 κέ.

² Πλούτ. Ἀλέξ. 58. Πρβ. καὶ Δίων Χρυσόστ. LXIV, 598. Βλ. H. B e r v e, Das Alexanderreich II, 73, ἀρ. 135.

³ Πρβ. τὸ ἐπεισόδιον Κασσάνδρου - Ἀλεξάνδρου (Πλούτ. Ἀλέξ. 74), ἐνθα ἐκστομίζονται ἐκ μέρους τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπειλητικαὶ φράσεις κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους «ταῦτα ἐκεῖνα σοφίσματα τῶν Ἀριστοτέλους εἰς ἑκάτερον τῶν λόγων οἰμοζομένον». Βλ. D. K a n a t s u l i s, Antipatros 70. 73/4. Τὸν Ἀντίπατρον ὁ Ἀριστοτέλης διώρισε πρὸ τοῦ θανάτου ἐκτελεστὴν τῆς διαθήκης του. Διογ. Λαέρτ. V, 9.

⁴ K a n a t s u l i s, ἔ.ἀ. 74 κέ.

⁵ Ἀρρ. Ἀνάβ. VII, 27, 1 κέ. Πλούτ. Ἀλέξ. 77, τοῦ ἰδίου Περὶ τῶν δέκα ρητ. IX, p. 894 κέ. Διόδ. XVII, 117, 5. 118, 1 κέ. Curt. X, 10, 14. Πανσαν. VIII, 18, 6. Plin. n. hist. XXX, 149. Ζωναρ. IV, 14. Πρβ. W. H o f f m a n n, Das literarische Portrait Alexanders des Gr., Diss. Leipzig 1907, 4. P. G o r s e n, Philol. 74, 9/10. B e r v e, ἔ.ἀ. II, 74.

νευση ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ κόσμου, ἂν δὲν ἐπραγματοποιήθη, ὅπως τὸ ἤθελεν αὐτός, ἐν μέρει ὅμως εὔρε τὴν πραγμάτωσίν του εἰς τὴν διὰ τῆς ἐκστρατείας τοῦ μαθητοῦ του διάδοσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὰς ἀπωτάτας χώρας τῆς Ἀσίας. Ἐκτοτε ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς μέχρι τοῦλάχιστον τῆς γραμμῆς τοῦ Εὐφράτου, τῆς γραμμῆς ἐκείνης, ποῦ κατὰ περίεργον σύμπτωσιν ὁ Δαρεῖος ἄλλοτε ἐπρότεινε εἰς τὸν Ἀλέξανδρον νὰ παραχωρήσῃ, ὅταν ἐβλέπε καταρρέουσιν τὴν αὐτοκρατορίαν του, διετηρήθη ἐπὶ πολλὰς ἑκατονταετηρίδας ἀκμαιοτάτος. Καὶ τοῦτο ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁ ὅποιος πολὺ ἐνωρὶς ἐφρόντισε νὰ ἐμφυσήσῃ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μαθητοῦ του τὴν ἀγάπην καὶ τὸν θαυμασμόν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν.

Ποία ὑπῆρξεν ἡ σημασία καὶ ἡ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἡσκησεν ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ γενικώτερον εἰς τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν, πολλὰ τὰ δέοντα ἔχουν λεχθῇ ὑπὸ νεωτέρων καὶ παλαιότερων ἐρευνητῶν, ἡμετέρων καὶ ξένων¹. Οὐχὶ μικροτέρα ὅμως ὑπῆρξεν ἡ σημασία αὐτοῦ καὶ διὰ τὸν μετὰ τρεῖς αἰῶνας ἐμφανισθέντα Χριστιανισμόν. Ὁ Χριστιανισμὸς βέβαια τὴν ἀξίαν καὶ δύναμίν του ἤντλει ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ διδάγματα καὶ τὸ βαθὺ περιεχόμενον τῶν ἰδεῶν του, δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωρισθῇ ὅτι καὶ ἐξωτερικοὶ παράγοντες πολὺ συνετέλεσαν κατὰ τοὺς πρώτους τοῦλάχιστον αἰῶνας εἰς τὴν διάδοσιν καὶ ἐπικράτησιν αὐτοῦ. Μεταξὺ τῶν παραγόντων αὐτῶν ἀσφαλῶς τὴν πρώτην θέσιν εἶχεν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἶχε κατακτήσει τὴν Ἀσίαν, καὶ κατὰ δευτέρον λόγον ἡ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει ἐπιτευχθεῖσα ἔνωσις πολλῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν λαῶν, τὴν ὁποίαν ὅμως πάλιν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος εἶχε προπαρασκευάσει. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶχεν εἰσχωρήσει εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ ἐν μέρει εἰς τὴν Ἀφρικὴν καὶ πρὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἀλλ' εἰς μικράν μόνον ἀκτίνα ἀπὸ τῆς παραλίας, καὶ δὴ ὅπου ὑπῆρχεν ὁ Ἕλλην ἄποικος καὶ διενεργεῖτο τὸ ἑλληνικὸν ἐμπόριον μὲ τοὺς ἰθαγενεῖς. Ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὅμως καὶ ἰδίως ἐπὶ τῶν διαδόχων του ἡ ἑλληνικὴ ἀπέβη τὸ κοινὸν ὄργανον συνεννοήσεως ὅλων τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν κρατῶν, ποῦ προῆλθον κατόπιν ἐξ αὐτῆς. Τινὲς μάλιστα, ὡς οἱ Ἑβραῖοι τῆς διασποράς, εἶχον ἀπομάθει τὴν μητρικὴν καὶ ὠμίουν τὴν ἑλληνικὴν. Δι' αὐτὸ καὶ ἐπὶ τοῦ Πτολεμαίου Β' τοῦ Φιλαδέλφου παρέστη ἡ ἀνάγκη τῆς μεταφράσεως τῆς παλαιᾶς Διαθήκης ὑπὸ τῶν Ἑβδομήκοντα². Εἰς αὐτὴν τὴν Παλαιστίνην ἡ ἑλληνικὴ

¹ Βλ. π.χ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία II, 118 κέ. (Καρολίδης). Birt, Alexander 242 κέ., Wilcken, Alexander 224-245. 253 κέ. Schachermeyr, ἔ. ἀ. 467-496. Bengtson, Griech. Geschichte 336 κέ. W. W. Tarn, ἔ. ἀ. I, 146 κέ.

² Ἡ ἑθνικὴ γλῶσσα τῶν Ἑβραίων εἶχεν ἤδη ἀπὸ μακροῦ ἐξαφανισθῇ ἀπὸ τὴν καθη-

γλώσσα φαίνεται ὅτι ἦτο εὐρέως διαδεδομένη, καθὼς δύναται τις νὰ συμπεράνη ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων, ποὺ ἀπαντοῦν εἰς τοὺς Ἑβραίους (Φίλιππος, Ἀντίπατρος, Μενέλαος, Ἰάσων, Ἀντίγονος, Φίλων, Ἀριστόβουλος, Ἡρώδης, κ.λ.π.), ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, καὶ ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἐρωτικά τραγούδια, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν εἰς ἐπιγραφάς τῆς Ἰουδαίας¹. Τὰ πρῶτα γραπτὰ μνημεῖα τοῦ χριστιανισμοῦ, τὰ Εὐαγγέλια, αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, τοῦ Πέτρου, τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Ἰωάννου, κ.ά., ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἦτο γνωστὴ εἰς πολλοὺς ἀπὸ τοὺς μαθητάς τοῦ Ἰησοῦ². Αὐτὸς ὁ ἰδρυτὴς τῆς θρησκείας ἦτο γνώστης τῆς ἑλληνικῆς³. Ὁ δὲ Παῦλος ὄχι μόνον τὰς ἐπιστολάς του ἔγραφεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλὰ καὶ τὸ κήρυγμά του, φαίνεται, ἔκαμνε συνήθως εἰς αὐτήν⁴. Ἀκόμη εἰς αὐτὴν διεξήχθησαν αἱ συζητήσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ εἰς αὐτὴν συνετάγη τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως. Μόνον λοιπὸν μὲ ἐν διεθνὲς ὄργανον συνεννοήσεως, ὅπως ἦτο ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα, ἡδύνατο ὁ Χριστιανισμός νὰ ἀποβῇ παγκόσμιος θρησκεία καὶ νὰ διαδοθῇ εἰς τὰ πέρατα τῆς αὐτοκρατορίας μεταξὺ ποικιλιωδῶν λαῶν, ἄλλως θὰ παρέμενεν ἴσως μία αἵρεσις ἰουδαϊκῆ, ἀδύνατος νὰ διαδοθῇ διὰ τῶν ποικίλων διαλέκτων τῶν ἐγχωρίων λαῶν⁵. Ἐπὶ πλεόν μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν, γλώσσαν καλλιεργημένην, πλουσιαν καὶ εὐπλαστον, ἡδύνατο νὰ ἐκφρασθοῦν αἱ ὑψηλαὶ ἰδέαι καὶ αἱ λεπταὶ ἔννοιαι τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὅταν δὲ ἀργότερον μὲ τὴν διάδοσίν του καὶ μεταξὺ τῶν μορφωμένων τάξεων τῆς αὐτοκρατορίας παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀντιμε-

μερinh συναναστροφὴν καὶ μόνον εἰς τὴν συναγωγὴν ἐγίνετο χρῆσις αὐτῆς. Εἰς τὴν Ἰουδαίαν εἶχεν ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τῆς ἀραμαϊκῆς, μιᾶς συγγενοῦς μὲ τὴν ἑβραϊκὴν διαλέκτου τῆς Συρίας. Βλ. T. h. M o m m s e n, Das Weltreich der Cäsaren, Büchergilde Gutenberg 1955, 348.

¹ Grönnert, Rh. Mus. 64, 433 κέ.

² Οἱ πρῶτοι τῆς Ἐκκλησίας διάκονοι, ὁ Φίλιππος, ὁ Πρόχορος, ὁ Νικάνωρ, ὁ Τίμων, ὁ Παρμενᾶς, ὁ Νικόλαος καὶ ὁ πρωτομάρτυς Στέφανος, ἦσαν «ἐλληνισταί», δηλ. ἐξελληνισμένοι Ἰουδαῖοι.

³ Ὅτι ὁ Χριστὸς ὁμίλει τὴν ἑλληνικὴν δὲν μαρτυρεῖται ρητῶς, δυνάμεθα ὅμως νὰ συμπεράνωμεν τοῦτο ἐκ τῆς ἀπ' εὐθείας συζητήσεως αὐτοῦ μὲ τὸν Πιλάτον (Βλ. Ματθ. Εὐαγγ. 27, 11-15. Μαρκ. 15, 2-5. Λουκ. 23, 3-4. Ἰωανν. 18, 34-38), ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ εἰς τὴν λατινικὴν, τὴν ὁποίαν δὲν ὁμίλει ὁ Χριστὸς, οὔτε καὶ εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν, τὴν ὁποίαν, φαίνεται, δὲν ἐγνώριζεν ὁ Πιλάτος, καὶ ἀπὸ τὴν βραχεῖαν συζήτησιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὁ Ἰησοῦς παρὰ τὰ μεθόρια τῆς Τύρου καὶ Σιδῶνος μὲ μίαν Ἑλληνίδα, Συροφοίνισαν τὸ γένος (Μαρκ. Εὐαγγ. 7, 24-30), ἡ ὁποία ἀναμφιβόλως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συνεννοηθῇ εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἀραμαϊκὴν. Βλ. Birt, Alexander der Grosse u. das Weltgriechentum, Leipzig 1925, 496, σημ. 71.

⁴ Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἀνηυθύνετο πρὸς τοὺς Ἰουδαίους κατ' ἀρχάς, πρὸ παντὸς ὅμως πρὸς τοὺς λαοὺς τοὺς ἐμπορουμένους ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

⁵ A. Deismann, Licht vom Osten, Tübingen 1923, 50.

τωπισθοῦν αἱ ἐπιθέσεις τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, τὴν ἐλληνικὴν διανόησιν καὶ φιλοσοφίαν πάλιν ἐπεστράτευsen ὁ Χριστιανισμὸς ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἀκριβῶς δὲ τότε τὴν πόλιν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπέλεξε ὡς κέντρον τοῦ ἀγῶνος του· ἐκεῖ ἰδρύθησαν αἱ πρῶται χριστιανικαὶ Σχολαί (Κλήμης-Ὠριγένης) κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Μουσείου τῶν Πτολεμαίων.

Πλὴν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ διανοήσεως πολὺ συνετέλεσεν εἰς τὴν ταχύτεραν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἐνότης τοῦ τότε πολιτισμένου κόσμου ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει. Ἡ ἐνότης δὲ αὕτη, ὅπως εἵπομεν, εἰς τὸν Ἀλέξανδρον πάλιν ὠφείλετο, διότι αὐτὸς πρῶτος ἔδωκεν εἰς τὸν κόσμον τὴν ἔννοιαν τοῦ ὀργανωμένου μεγάλου κράτους καὶ αὐτὸς ὑπῆρξεν πάντοτε τὸ πρότυπον δι' ὅλους τοὺς πρωτεργάτας τῆς δημιουργίας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ἕνας ἄλλος παράγων, ὁ ὁποῖος ἐπαίξε σημαντικὸν ρόλον εἰς τὴν ταχύτεραν ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἦτο ἡ ἀπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀρξαμένη ζωηρὰ ἐπικοινωνία τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ ἡ συνεπεία ταύτης ἀνάμιξις τῶν διαφορῶν θρησκειῶν καὶ λατρειῶν. Πλήθος ἀνατολικῶν θεοτήτων εἰσώρμησαν εἰς τὸν ἐλληνικὸν κόσμον καὶ συνανεμίγησαν μὲ τὰς ἐντοπίας ἢ ἐτατίσθησαν μὲ αὐτάς. Ἐπακόλουθον τῆς ἀναμιξεως ταύτης ἦτο νὰ κλονισθῇ ἡ πίστις τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς ἰδικούς των θεούς. Ἐκ δὲ τῆς πάλης τῶν διαφορῶν θρησκειῶν συνήθως ἐξήρχοντο ἐπικρατέστεραι αἱ ἀνατολικάι, ἰδίως ὅσαι (Μιθραϊσμός, Ἴσις καὶ Ὅσιρις) μὲ τὰς μυστηριακάς των διδασκαλίας ὑπέσχοντο μίαν παρήγορον μετὰ θάνατον ψυχικὴν ζωὴν, τὴν ὁποίαν οἱ Ἕλληνες οὔτε εἰς τὴν θρησκείαν των εὕρισκον, ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἡ ὁποία ἦτο προσιτὴ εἰς μικρὸν κύκλον ἀνθρώπων. Οὕτω παρσκευάζετο τὸ ἔδαφος διὰ τὸν Χριστιανισμόν, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν πολλῶν ὡς μία τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος τότε εὕρισκε παρηγορίαν, ἀλλὰ καὶ ὑπερεῖχεν ὅλων τῶν ἄλλων ὡς πρὸς τὸ βάθος τοῦ περιεχομένου τῶν ἰδεῶν. Ἐπὶ πλέον ἡ ἰδέα περὶ τῆς ἐνότητος τῆς προνοίας ὠρίμαζεν ἤδη εἰς τοὺς Ἕλληνας, ὥστε ὁ Πλούταρχος εἰς τὸ περὶ «Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος» ἔργον του (§ 67, p. 377) νὰ διατυπῶνῃ τολμηρὰς σκέψεις περὶ τῆς θεότητος: ὅτι δὲν ὑπάρχουν θεοὶ ἕτεροι παρ' ἑτέροις, οὐδὲ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες, οὔτε νότιοι καὶ βόρειοι, ἀλλὰ τὰ πάντα ὑφ' ἐνὸς λόγου κοσμοῦνται καὶ μιᾶς προνοίας ἐπιτροπεύονται, ὀνομάζονται δὲ οὗτοι ἄλλως ὑπ' ἄλλων. Ἀνθρώποι, οἱ ὁποῖοι τοιαῦτα ἐπρέσβευον, δὲν εὕρισκοντο μακρὰν τῶν ἰδεῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἐκεῖνο ὅμως, ποῦ ἀναδεικνύει τὸν Ἀλέξανδρον ἀληθῶς πρόδρομον τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι αἱ κοσμοπολιτικαὶ ἰδέαι αὐτοῦ, τὰς ὁποίας δὲν διεκήρυξεν ἀπλῶς, ὡς αἱ φιλοσοφικαὶ Σχολαί, ἀλλ' ἐπεζήτησεν νὰ τὰς

ἐπιβάλη εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν του¹. Ὁ Ἀλέξανδρος, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοινὴν ἀντίληψιν τῶν συγχρόνων του, οἱ ὅποιοι διεχώριζον τοὺς ἀνθρώπους εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους, ὅχι μόνον δὲν κάμνει διάκρισιν μεταξὺ αὐτῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐξισώνει τοὺς κατακτηθέντας μὲ τοὺς Ἑλληνας καὶ Μακεδόνας καὶ καλεῖ αὐτοὺς εἰς τὴν συγκυβέρνησιν τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰς ἀντιλήψεις αὐτὰς δὲν ἠκολούθησαν οἱ διάδοχοί του, ἐν τούτοις αὐταὶ ἔσχον τόσον ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων, ὥστε μετὰ ἕνα αἰῶνα βραδύτερον ὁ μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος Ἐρατοσθένης νὰ κατακρίνῃ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι διέκρινον ὅλον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων εἰς Ἑλληνας καὶ βαρβάρους καὶ τοὺς πρῶτους μὲν ἐθεώρουν ὡς φίλους, τοὺς ἄλλους δὲ ὡς ἐχθροὺς, νὰ διατυπώῃ δὲ τὴν γνώμην ὅτι μᾶλλον πρέπει νὰ διακρίνωμεν τοὺς ἀνθρώπους ἀναλόγως τῶν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἀξιῶν εἰς καλοὺς καὶ κακοὺς, διότι καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὑπάρχουν πολλοὶ κακοί, ὅπως μεταξὺ τῶν βαρβάρων πολλοὶ ἀγαθοὶ (*ἀσπεῖοι*), ὡς οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ Ἀριανοὶ (= Πέρσαι), οἱ Ῥωμαῖοι καὶ οἱ Καρχηδόνιοι, οἱ ὅποιοι θαυμαστῶς πολιτεύονται². Ἐδῶ συνηγῆτο ὁ Χριστιανισμὸς μὲ τὰς κοσμοπολιτικὰς ἰδέας τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ Χριστιανισμὸς καταργῶν ὀριστικῶς τὰ διαχωρίζοντα τοὺς ἀνθρώπους φράγματα καὶ θεωρῶν αὐτοὺς ἴσους καὶ ἀδελφοὺς ἐναντι τοῦ Θεοῦ διεκήρυξε διὰ τοῦ στόματος τοῦ Ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν: *οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος, οὐδὲ Ἕλλην οὐκ ἔνι δοῦλος, οὐδ' ἐλεύθερος· οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*³. Ἐν τούτοις ὁ κοσμοπολιτισμὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου δὲν ἐταυτίζετο ἀπολύτως μὲ τὸν χριστιανικόν. Ἐκεῖνος ἦτο ἐν πολιτικὸν μέτρον, τὸ ὅποιον ἐπεβάλλετο ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῶν πραγμάτων καὶ σκοπὸν εἶχε τὴν ἀσφαλεστέραν ὀργάνωσιν καὶ διακυβέρνησιν τῆς αὐτοκρατορίας, οὗτος ἦτο μία κοινωνικὴ ἰδέα, ἡ ὅποια ἐξεπῆγαζεν ἀπὸ τὴν βασικὴν ἀρχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθ' ἣν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ μεταξύ των ἀδελφοὶ καὶ ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἀρμονικὴν συμβίωσιν τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας. Ὅπως βλέπομεν, εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ἀλέξανδρος εὐρίσκετο πλησιέστερον πρὸς τὸν Χριστιανισμόν παρὰ ὁ φιλόσοφος διδάσκαλός του, ὅστις ἐνέμενεν εἰς τὴν παλαιὰν ἀντίθεσιν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων.

Πολλοὶ τῶν καινοτομιῶν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μετεπιβάσθησαν ἀμέσως ἢ ἑμμέσως εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, κατάλοιπα δὲ αὐτῶν ἔφθασαν καὶ

¹ Βλ. P. Wendland, Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum u. Christentum, Tübingen 1912 (ἔκδ. 2-3) 35 κέ. Πρβ. G. Kittel, Religion u. Urchristentum 12 κέ. καὶ Daniel Rops, Geschichte des Gottesvolkes 335 κέ. Λ. Φιλίππιδου, Ἱστορία τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἀθῆναι 1958, 44 κέ.

² Ἐρατοσθ. παρὰ Στράβ. I, 4, 9.

³ Παῦλ. Ἐπιστ. πρὸς Γαλάτ. 3, 28.

εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον. Οὕτως ἡ προσκύνησις, ἡ ὁποία διὰ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰσήχθη εἰς τὴν αὐλικὴν ἐθιμοτυπίαν τῆς Ρώμης καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὰ ἄλλα μεσαιωνικὰ κράτη, διετηρήθη εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν μέχρι σήμερον¹. Διὰ τὸν πιστὸν ὁμοῦ καθολικὸν ἡ προσκύνησις τοῦ Πάπα εἶναι ἀπλῆ ἐκδήλωσις ὑπερτάτου σεβασμοῦ πρὸς τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ οὐδεὶς ἔχει τὴν συναίσθησιν ὅτι διὰ τῆς πράξεως ταύτης θίγεται ἡ ἀξιοπρέπειά του ἢ ἐξαφανίζεται ἡ προσωπικότης του ἐνώπιον ἐνὸς συνανθρώπου του. Ἀντιθέτως ἡ προσκύνησις, ἡ ὁποία ἐπεφυλάσσετο εἰς μεσαιωνικὸν μονάρχην ἢ ἀξιωματοῦχον, ἦτο ἐκδήλωσις ταπεινῆς ὑποταγῆς καὶ δουλοπρεπείας.

Ἡ θεοποίησης, ἡ ὁποία ἐκληροδοτήθη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τοὺς διαδόχους του καὶ ὅλους τοὺς ἐλληνιστικοὺς βασιλεῖς πλὴν τῶν Μακεδόνων καὶ δι' αὐτῶν εἰς τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, διετηρήθη παρηλλαγμένη πως καὶ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν βασιλέων. Καὶ δὲν ἀνεκρύσσοντο μὲν οὗτοι ζῶντες ἢ μετὰ θάνατον ἅπ' εὐθείας θεοὶ ἢ *divi et domini*, ὥς οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες, ἀλλ' ἐθεωροῦντο *θεοὶ, ἄγιοι, αἰώνιοι*, ἀντιπρόσωποι τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, «*ἐλέω Θεοῦ βασιλεῖς*».

Ἀκόμη ἐννοιαί τινες, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τοὺς τίτλους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλέων, ὥς «*σωτὴρ καὶ θεός*», «*ἀρχηγὸς καὶ σωτὴρ*», «*κτίστης*», ἐμφανίζονται καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν Σωτηριολογίαν ἐνωρίτατα².

Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ

¹ Εἰς τοὺς Ἑβραίους συναντῶμεν τὴν προσκύνησιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας (ὁ Δαυὶδ παρίσταται εἰς τὸν Σαμουὴλ Β', 24, 30 ἀξίῳ τὴν προσκύνησιν ἐκ μέρους τῶν ὑπηκόων του), ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ μακρυνὴν ἀνάμνησιν διὰ τοὺς χριστιανούς ἄνευ σημασίας. Ὁ καθολικισμὸς τὴν προσκύνησιν παρέλαβεν ἀναμφιβόλως ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας.

² Πράξ. Ἀποστ. 5, 31: *τοῦτον (τὸν Ἰησοῦν) ὁ Θεὸς ἀρχηγὸν καὶ σωτὴρα ὤψωσε τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ*. Πέτρ. Ἐπιστ. Β', 1, 1: *τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ σωτῆρος Ἰησοῦ Χριστοῦ*.